

**ІСТОРІЯ
КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
НОВОГО ЧАСУ**

Частина перша

**Практикум для студентів історичного
факультету
(2-е видання, доповнене)**

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2006

УДК 94(4-15+7) «148/1815» (076)

ББК ТЗ(0)4р30-363+ТЗ(0) 5р30-363

Практикум з курсу “Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу”. Для студентів історичного факультету. Частина перша. **Укладач Зоя Баран.** – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 176 с.

Відповідальний за випуск

Доктор історичних наук, професор *Михайло ШВАГУЛЯК*

Редактор

Романна БОКОЧ

Рецензенти

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Львівського державного аграрного університету
Василь ПЛИСЮК

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету „Острозька академія”
Володимир ТРОФИМОВИЧ

Кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільського державного економічного університету
Роман МАТЕЙКО

*Рекомендувала до друку Вчена рада історичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка
(протокол № від 13.06.2006.)*

*Друкується згідно ухвали Вченої ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка від 2006 р.*

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2006
© Баран Зоя, 2006

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>Тема 1</i>	
РЕФОРМАЦІЯ	5
<i>Тема 2</i>	
АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст.	20
<i>Тема 3</i>	
ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО	50
<i>Тема 4</i>	
УТВОРЕННЯ США	66
<i>Тема 5</i>	
ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ	94
<i>Тема 6</i>	
ФРАНЦІЯ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА ТА ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ (1799-1814)	136
<i>Тема 7</i>	
ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС	164

ВСТУП

На семінарські заняття з нормативного курсу "Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу" винесені теми, які передбачають поглиблене вивчення його вузлових проблем. Зміни державного устрою країн, місце в ньому осіб та суспільних груп й інші прояви людської діяльності протягом чотирьох століть становлять центральну вісь проблематики семінарських занять. Головними тематичними сюжетами є:

- Утворення нових релігійних віровчень та церков.
- Європейські революції XVII–XVIII ст. та їх вплив на подальший світовий розвиток.
- Форми суспільного життя та засади функціонування держав з республіканським устроєм.
- Зміни в культурі, науці та суспільній думці європейців у XVIII ст.

Мета семінарських занять – сприяти виробленню у студентів навичок самостійної, усвідомленої і критичної роботи з науковою літературою, джерелами, оволодіння технікою і формою записів та вміння їх застосовувати. Під час занять студенти вчать аналізувати та оцінювати історичні факти, події і процеси в історико-порівняльному плані, в них виробляється вміння досліджувати та узагальнювати новий матеріал.

До кожної теми семінарського заняття подано список джерел і чималої кількості праць, щоб, з огляду на обмежені можливості користування нею в бібліотеках, студент мав вибір при підготовці кожного питання. При цьому слід мати на увазі, що до списку увійшли також радянські видання, які, при наявності значного фактографічного матеріалу, часто неадекватно відтворюють події минулого. Перед опрацюванням цих видань необхідно уважно вивчити методичні рекомендації.

Мета методичних рекомендацій – допомогти студентам орієнтуватися в науковій літературі; виробити в них навички вибору, систематизації, творчого осмислення та узагальнення історичних фактів, подій; навчити їх аналізувати вказані джерела; виділяти вузлові проблеми та давати їм самостійно оцінку.

Документальні матеріали підібрані таким чином, щоб вони якнайкраще сприяли висвітленню визначених заняттям конкретних питань, інтерпретації, оцінці та порівнянню тих чи інших явищ, процесів.

Складовою частиною семінарських занять є обговорення виступів студентів, які повинні вільно володіти матеріалом, вміти логічно й послідовно його викласти. Лише за цієї умови присутні зможуть про-

аналізувати виступ товариша, поставити питання доповідачу, доповнити й конкретизувати викладений ним матеріал, відзначити позитивні моменти й недоліки виступів. Обговорення проблеми передбачає поєднання попередньо освоєного джерельного матеріалу та монографічних досліджень.

До кожної теми семінарських занять дані теми рефератів, пропонованих для обговорення. Робота над їх написанням стимулюватиме дослідницькі нахили студентів, дасть змогу виявити їх індивідуальні можливості.

РЕФОРМАЦІЯ

План

1. Зародження реформаційного руху. Лютеранство.
2. Кальвінізм та його поширення.
3. Поміркована течія протестантизму: цвинліанство.
4. Радикальні напрями протестантизму: анабаптисти, меноніти.

Реферати: Аугсбурзький “Символ віри” 1530 року (“Аугсбурзьке віровизнання”).

Система церковно-державного правління в Женеві.

Рішення Тридентського собору (1545–1563).

Джерела

- Документи по истории гражданских войн во Франции. 1561–1563 гг. Москва–Ленинград, 1962.
- История средних веков (XV–XVII века). Хрестоматия. / Сост. В.Е.Степанова, А.Я.Шевеленко. Ч.2. Москва, 1981.
- Практикум з історії середніх віків / Укладач В.П.Кривонос. Львів, 1999.

Дослідження

- *Дейвіс Н.* Європа. Історія. Київ, 2000.
- *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації. Ч.1. До кінця XVIII століття. Львів, 1999.
- История средних веков. Т.2. Раннее новое время. Под ред. С.П.Карпова. Москва, 2000.
- *Лемэтр Н.* Католики и протестанты: религиозный раскол XVI века в новом освещении // Вопросы истории. 1995. № 10. С. 44–54.
- *Мережковский Д.С.* Реформаторы. Лютер, Кальвин, Паскаль. Брюссель, 1990.
- *Митрохин Л.Н.* Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург, 1997.
- *Порозовская Б.Д.* Ульрих Цвингли. Его жизнь и реформаторская деятельность. Санкт-Петербург, 1892.
- *Ревуненкова Н.В.* Ренессансное свободомыслие и идеология Реформации. Москва, 1988.

- *Соловьев Э.Ю.* Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время. Москва, 1984.

Методичні рекомендації

Мета теми – з'ясування причин Реформації, джерел її світоглядної ідеології, значення протестантизму в історії європейських країн, аналіз головних протестантських течій.

При розгляді *першого питання* заняття, визначте причини зародження реформаційного руху. Проаналізуйте думки з цього приводу професора Сорбонського університету (Париж, Франція) Ніколя Леметра, наведені в док. № 7 та викладіть власні міркування. Різкі виступи проти зловживань церковних ієрархів та продажу індульгенцій звучали задовго до того, як Мартін Лютер оприлюднив свої знамениті тези (англієць Джон Вікліф (1330–1384) повстав проти багатства церкви, відкинув верховенство папи і заперечив доктрину преосутнення святих дарів, чех Ян Гус (1372–1415) наголошував на предетермінізмі і на церкві обраних, голландець з Роттердама Еразм Роттердамський (власне Гергард Гергардс, 1466–1536) виступав проти церковних надужитів та ін.). З'ясуйте, чому саме в Німеччині сформувалася широка неорганізована опозиція до Риму?

Центральною фігурою в духовно-культурному житті XVI ст. вважається Мартін Лютер (1483–1546) – німецький теолог, який започаткував протестантську Реформацію. 4 вересня 1517 р. папа Лев X дозволив проповіди про індульгенцію¹. У відповідь Лютер прибив до церковних воріт князівського замку в Вітенберзі свої 95 тез, спрямованих проти папської булли та проти проповідника індульгенцій Йогана Тецеля (док. № 1). З цього моменту Лютер опиняється в центрі протестантського руху проти ухваленого католицькою церквою кодексу етики, церковного ритуалу та літургії. Запропонована ним програма змін не передбачала жодної радикальної реформи церкви. Головна ідея його тез полягала в тому, що для “спасіння душі” необхідне внутрішнє каяття грішника, яке не замінить жодна грошова жертва. Доктрина, яку проповідував Лютер, лягла в основу релігійної течії, що відображала духовну кризу в Західній Європі XVI ст. Розвиток цієї доктрини, зрештою, призвів до відокремлення протестантських церков від римо-католицької церкви.

Назву “протестанти” вживають щодо послідовників Лютера, які стали на його бік у 1529 р., коли він проголосив право проповідувати

¹ Індульгенція (від латинського *indulgentia* – милість, прощення) – Папська грамота про загальне відпущення гріхів.

доктрину протестантизму — віровчення поза римо-католицькою та православною церквами. Згодом протестантами називали послідовників не тільки Лютера, Кальвіна, а також сектантів в Англії, які існували навіть усередині англіканської церкви, та загалом усі релігійні секти західних християн, наприклад, анабаптистів та ін. Дотримуючись головної доктрини протестантизму, згідно з якою Біблія є вищим авторитетом для всіх християн і кожна людина може самостійно звертатися до Бога, вони прагнули обмежити роль священника як посередника між людиною та Богом, спростити церковний ритуал та літургію, в якій проповідь слова повинна стояти вище таїнства, що здійснюється, й обмежити вшановування святих. Лютерани піддали сумніву існування семи святих таїнств (Хрещення, Причастя, Покаяння, Миропомазання, Шлюб, Священство, Єлеосвячення), визнавши з них згодом тільки два — Хрещення та Причастя. При цьому вони наголошували, що повноваженнями для здійснення таїнств володіють усі члени Церкви.

Зверніть увагу на причини успіху німецької Реформації та широкого резонансу, якого вона набула в Європі: по-перше, Реформація відобразила і ніби підсумувала глибокі зміни, які давно підточували середньовічні соціальні структури, в тому числі церковні; по-друге, протест Мартіна Лютера був підтриманий світськими правителями, які забезпечили йому захист та свободу проповідницької діяльності.

Важливо підкреслити, що Реформація була не тільки релігійним, а й політичним та суспільним рухом. На відміну від поглядів попередніх “єретиків” та містиків, вчення Лютера згуртувало різні соціальні стани Німеччини в антипапському протесті, стало могутнім стимулом, своєрідним “прапором” для боротьби проти існуючих порядків. Лютер діяв у відсталій, роздробленій Німеччині, де ще не склалася сильна буржуазія, здатна кинути виклик старим порядкам. Заперечуючи владу Риму над німецькими церквами, Лютер визнавав владу над ними місцевих сеньйорів. Лютеранство безпосередньо зверталось до незалежно налаштованих володарів, підтверджувало легітимність їхньої влади, підтримуючи водночас існуючий соціальний лад. Пристрасні антипапські виступи Лютера активно сприймалися широкими верствами населення Німеччини, в тому числі селянами (док. № 2). Противник будь-яких революційних, насильницьких дій, Лютер прагнув скерувати Реформацію у виключно теологічне русло, русло бюргерського “порядку” (док. № 3).

Прокоментуйте наведені нижче оцінки подій у Німеччині під час селянської війни: “Лютер занурив всю Німеччину в таке безумство, що надія не бути вбитим здається нам вже спокоєм та безпекою”, — писав навесні 1525 р. гуманіст Ульріх Засій. “Головна причина повстання —

напад Лютера на Папу та імператора”, – стверджував Еразм Ротердамський і говорив з тихою насмішкою в лице самому Лютеру: “Ти не хочеш визнати цих бунтівників своїми учнями, однак вони тебе визнають своїм учителем”. “Лютер сам гірший від усіх повсталих селян, разом узятих... Гілки, від яких народилось повстання, рубати, шкодуючи стовбур – беззмістовно”, – зазначав герцог Георг Саксонський. Чи можна погодитися з твердженням одного з дослідників реформаційного руху Д. Мережковського: “...Лютер, сам того не знаючи і не бажаючи, врятував її [римську церкву] або, принаймні, все, що можна ще було в ній врятувати”?

У другій половині XVI ст. головною протестантською силою в Європі став кальвінізм. *Друге питання* присвячене розгляду кальвіністського віровчення. На відміну від Лютера, для якого протестантські ідеї були проявом і результатом внутрішніх переживань, Жан Кальвін (1509–1564) прийняв уже сформовану систему поглядів, які стали для нього предметом професійних роздумів та систематизації. Вже у 26-річному віці у 1536 р. він видав “Настанови в християнській вірі”, в яких виклав реформаторську доктрину в узагальненій формі (док. № 4). Згодом книга була визнана енциклопедією протестантської думки. Кальвінізм відобразив наступний етап розвитку Реформації, ставши проявом прагнення торгово-промислових верств домогтися політичної влади. Визнаним світовим центром протестантизму стало багате торговельне місто – Женева, розташоване на перетині європейських торговельних шляхів, в якому розпочав свою діяльність Жан Кальвін.

Кальвін створив концепцію призначення (доктрина предетермінізму). Він стверджував, що Бог ще на початку створення світу передбачив усі явища та події, поділивши людство на проклятих і обраних. Обираючи одних людей для спасіння, Бог таким чином демонструє своє милосердя, прирікаючи інших на прокляття – свою справедливість. Отже, головною у доктрині Кальвіна стає не віра, як у лютеранстві, а Божа благодать. Християнські таїнства розумілися лише як символічні обряди, зокрема вказувалося, що хліб і вино є знаками духовного спілкування з Тілом і Кров'ю Христа, але в дійсності їх споживає лише обранець, благословений істинною вірою. Кальвін виступив і з більш радикальною реформаторською програмою. Він проголосив принцип “загального священництва”, що передбачав відмову від традиційної священницької ієрархії та демократичну організацію церкви, влада в котрій повинна належати всім її членам. Кожна релігійна громада автономна і незалежна в справах спасіння, вона сама організовує та підтримує своє управління. Держава – інший, виключно земний інститут. Кальвін утверджував ідею теократії, держави, що діє під керівництвом вищих церковних ієрархів. Ідеальною формою держави

Кальвін вважав республіку, якою управляли б “обрані” святі, що він і здійснив у Женеві.

Прокоментуйте твердження двох відомих просвітників – Вольтера: “Кальвін широко відчинив двері монастирів, але не для того, щоб всі монахи вийшли з них, а для того, щоб загнати туди весь світ” та Монтеск’є: “Святкувати повинні б Женевські громадяни день народження Кальвіна та день його прибуття в Женеву як два найщасливіші дні своєї республіки”.

Кальвін виробив новий оригінальний кодекс, завдяки якому його послідовники почали суттєво виділятися з загалу: зразкова кальвіністська родина мала цуратися всіх проявів насолоди і легковажності – танців, співів, пияцтва, азартних ігор, яскравих убрань, гучної розмови і навіть жвавого жестикуювання. Життя кальвіністів мало супроводжуватися тверезістю, самообмеженням, тяжкою працею, ощадністю й передовсім побожністю. У мистецтві вони уникали будь-якого зображення Бога, всяких містичних символів та алегорій. Єдиним джерелом радості для них мало бути щоденне читання Біблії. Саме це вчення згодом стало відоме в англomовному світі як пуританство.

Підсумовуючи перші два питання заняття, визначте відмінності у діяльності двох реформаторів та їх вплив на взаємини держави і церкви (використайте при цьому додаток № 1).

Третім, поряд із Лютером та Кальвіном, основоположником протестантизму, погляди якого також формувались цілком незалежно, був Гульдріх Цвінглі (1484–1531). Аналізу його поглядів та діяльності присвячене *третє питання* заняття. Як священник однієї із церков столиці середньовічної Швейцарії Цюриху, Цвінглі зайнявся її реформою. Він став відомим як противник католицької догми та культу, в тому числі продажу індульгенцій. Цвінглі поділяв Лютерову концепцію виправдання вірою, але відкидав авторитет єпископів і стверджував, що причастя – це звичайна символічна церемонія. Він започаткував важливу протестантську течію: місцеві громади вимагали демократичного права контролювати свої власні справи. Цвінглі вважав, що Реформація є обов’язковою умовою благополуччя міста та проведення соціальних змін, однак успіху вона може досягти лише у випадку підтримки її міською владою. У 1520 р. “Рада двохсот” (фінансово-промислова олігархія, яка управляла Цюрихом) наказала всім священникам міста проповідувати чисте слово Боже та відкидати все, що не підтверджується Писанням, тобто утвердила головний принцип, висунутий Цвінглі. Той факт, що погляди Цвінглі набрали офіційного статусу, а його підняли до рангу “батька міста”, навів реформатора на думку про необхідність гальмування процесу Реформації, яка, на його переконання,

вже зробила свою справу. Реформація у Швейцарії здійснювалася не завжди мирно. Розкажіть, чим завершилось релігійне протистояння між католицькими та протестантськими кантонами.

У центрі уваги *четвертого питання* – другий, або “сектантський”, період Реформації. З’ясуйте причини активізації стихійних процесів, які не тільки не піддавалися контролю з боку визнаних теологів, але все переконливіше демонстрували обмеженість та половинчатість проведених ними реформ. Адже багато релігійних діячів, яким особливо близькі були переживання селянських і міських плебейських мас, все чіткіше усвідомлювали недостатність лише “внутрішньої” свободи та кальвіністської програми демократизації церкви, яка, зрештою, обернулася теократичним режимом. Таким чином склалася нова ситуація: в початкову конфронтацію протестантизму та католицизму втрутилася третя сила, а саме протестантські “дисиденти” та “єретики”, які однаково вороже ставилися і до Риму, і до “канонічного” Вітенберга. Тепер протестантизм, що домігся офіційного визнання, виступав у недавньому амплуа католицької ортодоксії та зазнавав критики “знизу” за непослідовність та духовний деспотизм, за відступництво від справжньої апостольської віри. Поступово корифеї протестантизму розпочали переслідування колишніх однодумців у боротьбі з Папою. Зокрема, реформатор Кальвін вдався до співробітництва з католицькою інквізицією у цькуванні талановитого антитринітарія Мігеля Сервета.

У Німеччині розгорнули діяльність анабаптисти або “перехрещені” (цей термін пояснював вимогу замінити хрещення немовлят “свідомим” хрещенням дорослих), ідеї яких згодом розвинули меноніти, а також сучасні баптисти. Зверніть увагу, що анабаптизм як явище (у період Реформації цей термін не вживався, а його прихильники називали себе “братами”) виник правомірно в Цюріху. Найбільш авторитетним інтерпретатором ключових принципів вчення став Конрад Гребель, колишній соратник Цвінглі. Проповідники анабаптизму апелювали не стільки до Святого Письма, скільки до власного внутрішнього Одкровення, вимагаючи від мирян не тільки віри, а й відповідних їй добрих справ. Оскільки для дітей, стверджували вони, така віра неможлива, то хрестити можна лише “відроджених” дорослих. Прагненням заснувати ідеальну християнську республіку, засновану на євангельських принципах, анабаптисти кинули виклик усталеній політичній владі. Вони поділялись на чимало течій та угруповань, але всі відкидали присягу, приватну власність та насильство. З літа 1525 р. в Цюріху поширилася хвиля вторинного хрещення і у відповідь – репресивна діяльність місцевої влади. Все більше противників хрещення немовлят покидало країну, і швейцарський анабаптизм зійшов з історичної сцени. Його центр перемістився в Німеччину.

Одним із проповідників “перехрещених” був і Томас Мюнцер (1489–1525) – ідеолог та відомий ватажок народної течії в німецькій Реформації. З 1522 р. повністю порвав взаємини з Лютером (док. № 5). З його оточення вийшла найбільш передова програма селянської війни в Німеччині – “Статейний лист” (док. № 6). Мюнцер закликав людей не просто вірити, але самим здійснювати “суд Божий”, не зупиняючись ні перед чим при втіленні в життя євангельських ідеалів. Вимога хрещення “за вірою” слугувала безпомилковою ознакою “ворога” в очах не тільки церковних, а й світських правителів. Світських, тому що вказувала на ідеї та групи, ворожі соціальному ладу, релігійних – оскільки заперечувала прийнятий ними догматичний принцип. Імперське місто, в якому проповідував Мюнцер – Мюльгаузен – стало одним із найважливіших центрів Селянської війни в Німеччині. В історію Мюнстерська комуна ввійшла як “анабаптистська”, і на неї була покладена відповідальність за всі безчинства в місті.

За підрахунками істориків, станом на 1546 р. лише в Голландії та Фрисландії було страчено більше 30 тис. осіб за приналежність до анабаптистів.

Згодом вчення анабаптистів відродилося уже під проводом фрисландця Мено Симонса (1496–1561). В основній праці під назвою “Головна книга справжньої християнської віри” (1539) він виклав погляди, що відіграли помітну роль у формуванні власне баптистської церкви. У центрі віровчення Мено Симонса концепція церкви як співдружності святих, які здійснили акт справжнього хрещення (оскільки Мено Симонс підвів під відмову від хрещення немовлят солідну теологічну базу щодо способу хрещення, то меноніти обрали практику обливання). Звідси ключові принципи: служителі церкви не призначаються “зверху”, а вибираються лише її членами; ніхто не може вказувати, що їм проповідувати; служителі церкви повинні існувати за рахунок пожертвувань віруючих та ін. Баптисти стоять на позиціях послідовного пацифізму: відмова від служіння в армії, заборона брати зброю в руки.

Отже, з 1530-х років до поділу християнського світу на дві частини – православну та католицьку – додалася третя складова – протестантська. Зверніть увагу, що протестантство певною мірою вплинуло на всі сфери життя суспільства: через потребу читання Біблії – на розвиток освіти та письменства; в економіці – на розвиток культури підприємництва, а отже, й піднесення капіталізму; в політиці виявилось яблуком розбрату як між державами, так і між конкуруючими угрупованнями всередині держав. Розколовши католицький світ, протестантство також спонукало римську церкву до реформи.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

ТЕЗИ МАРТИНА ЛЮТЕРА

31 жовтня 1517 р.

(Витяг)

1. Господь наш і Вчитель, закликаючи: “покайтеся”, бажав, щоб земне життя віруючих було постійним покаяттям.
2. Під цим словом аж ніяк не можна розуміти таїнство каяття, тобто сповідь і відпущення гріхів, яке здійснюється священником.
5. Папа не може звільняти від покарань, за винятком тих, які накладає на свій розсуд або згідно з церковним каноном, тобто папськими постановами.
21. Помиляються проповідники індульгенцій, коли говорять, що через папське відпущення людина звільняється від будь-якого покарання.
25. Такою ж владою, як Папа, володіє... будь-який єпископ в єпархії своїй і будь-який священник в приході своєму.
32. Будуть засуджені навіки, разом зі своїми вчителями, ті, які впевнені, що завдяки відпускним грамотам, можуть бути спокійні за свій порятунок.
36. Будь-який християнин, що щиро кається в своїх гріхах і спокутує їх, дістає повне звільнення від покарань без будь-якої відпускнуї грамоти.
43. Потрібно переконувати християн, що той, хто дає бідним або допомагає тим, хто цього потребує, чинить краще, ніж коли б він купував відпущення.
62. Справжній, істинний скарб церкви є все святе Євангеліє – про владу і милість Божу.
76. Стверджувати, що якби апостол Петро був у наші дні Папою, то не міг би дарувати більшої милості, ніж Відпущення, означає здійснювати наклеп на ап. Петра і Папу.
77. Стверджувати, що хрест з папським гербом прирівнюється до Хреста Господнього, означає богохульствувати.

Практикум з історії середніх віків / Укладач В.П. Кривонос. Львів, 1999. С.244; Мережковський Д.С. Реформатори. Лютер, Кальвін, Паскаль. Брюссель, 1990. С. 53, 56.

Документ № 2.

**Мартін Лютер “ДО ХРИСТІЯНСЬКОГО ДВОРЯНСТВА НІМЕЦЬКОЇ НАЦІЇ
ПРО ПОКРАЩЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОГО СТАНУ”**

1520 р.

(Витяг)

Явно вигадано, що папа, єпископи та священники, монахи — “духовного чину”, а князі, рицарі, ремісники, землероби — “світського”. Все це — хитра вигадка, суцільна брехня. Нехай ніхто не бентежить цим, і ось чому: всі християни — справді духовного звання, між ними немає жодної різниці, хіба що за посадою... Між мирянами та священниками, князями та єпископами або, як вони називають між духовними та світськими насправді відмінність є лише за посадою та справою, а не за званням: усі вони духовного звання, всі вони справжні священники, єпископи, папи, але не однакова справа у всіх, як і між священниками та монахами не всі роблять одне і теж. Ось чому я й стверджую: раз світська влада встановлена господом карати злих і захищати благих, то вона вільно виконує своє призначення у всьому християнстві, незважаючи на особистості, однаково, обернеться вона проти папи, єпископів, священників, монахів, монахинь чи ще кого-небудь. Нехай світська влада виконає справу свою абсолютно вільно, не лицемірно: хто винен, той і розплачується.

История средних веков (XV–XVII века). Хрестоматия / Сост. В.Е. Степанова, А.Я. Шевеленко. Ч. 2. Москва, 1981. С.209.

Документ № 3.

МАРТІН ЛЮТЕР

(Витяги з праць)

- Раніше (до селянського повстання. – Уклад.) я думав, що можна керувати людьми за Євангелієм; але тепер (після повстання) я зрозумів, що це — безумство: люди зневажають вчення Христа; щоб ними керувати, потрібен державний закон, меч і насильство.
- Більшість володарів — величезні безумці або найбільші негідники в світі, але все ж їх необхідно слухатися, тому що вони — кати та тюремники на службі в Бога.
- Влада володарів повинна бути самодержавною.

- Володарі – боги, народ – сатана.
- З тремтінням та жахом дивився я, бідний монах, на цю справу мою. Я сліпо кинувся в неї і не розрахував наслідків... Я необережно виступив проти Папи, якого до того часу шанував благоговійно...
- Я міг би обіцяти, по-перше, мовчати про всю цю справу, щоб дати їй вмерти природною смертю; по-друге, написати Його Святості покірливий та смиренний лист, в якому зізнався би в надмірній гарячковості... і нарешті, по-третє, обнародувати послання, в якому закликав би всіх віруючих підкоритися в цій справі Римській Церкві... Я зроблю все і все витерплю, тільки б не продовжувати цієї боротьби.
- Що мені робити, Святий Отче?... Тяжість вашого гніву я не можу винести і не знаю, як його уникнути. Від мене чекають зречення... але воно тільки б принизило Римську Церкву та підбурило би на неї весь світ, оскільки величезне зло нанесли їй вороги мої... Вони знеславили її в Німеччині, проповідуючи дитячі нісенітниці та покриваючи ім'ям Вашої Святості всі свої паскудства... Я ж перед Богом свідчу, що ніколи не мав наміру ні явно повставати проти влади Римської Церкви та Вашої Святості, ні таємно її розхитувати. Я сповідаю на повний голос, що влада цієї Церкви вища за все і що немає нічого ні на землі, ні на небі, що повинно би їй віддати перевагу, крім єдиного Ісуса Христа, Володаря всього.
- У добрій війні (на захист вітчизни. – Уклад.) обов'язок християнської любові нищити ворогів нещадно, грабувати та палити їх за законами війни... тому що сам Бог допомагає сильному.
- Треба вбивати бунтівників, як скажених собак.
- Якщо володарі погані, то цим зовсім не виправдане ваше повстання, тому що той, хто взяв меч, від меча і загине. Ярмо поганих володарів терпіти – це посланий нам Богом хрест... Робіть, зрештою, що хочете, тільки не виправдовуйтеся ім'ям Христа; цього я вам не дозволю; я вирву у вас Його святе ім'я, хоча би довелося для цього пролити всю мою кров до останньої краплини.
- Головна відповідальність за повстання селян впаде на вас, володарі, і ще більше – на вас, єпископи, священники, монахи, тому що у вашому сліпому озлобленні ви не перестаете проганяти Євангеліє... Ніж до вашого горла приставлений, а ви все ще думаєте, що сила за вами і що вас ніхто не переможе.

Цит. за: Мережковський Д.С. Реформатори. Лютер, Кальвін, Паскаль. Брюссель, 1990.

Документ № 4.

Жан Кальвін “НАСТАНОВИ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ВІРІ”

1536 р.

(Витяги)

- “Призначенням” ми називаємо вічну в долі кожної людини волю Божу, тому що не всі люди створені з однаковою метою, але одні — для вічного життя, а інші — для засудження вічного.
- Спаситель може дарувати милосердя тому, кому він хоче, тому що він милосердний; і все ж він не дасть його всім, бо він справедливий суддя. Він може виявити своє вільне милосердя, пославши декому те, чого вони ніколи не заслужили, водночас не даючи його всім, він викриває недоліки всіх.
- Якщо нас жорстоко пригнічує безжалісний володар, якщо нас грабує скупий і марнотратний володар, якщо нас зневажає та погано захищає недбалый правитель, навіть, якщо богохульний та нечестивий переслідує нас за віру, то передовсім викличемо в пам’яті ті образи, які ми причинили господу і які, безсумнівно, виправляються цими бідами. Це породить у нас почуття покірності та надасть сили для терпіння. Надалі будемо пам’ятати, що не наша справа виправляти таке зло, нам залишається тільки молити бога про допомогу, в його руці серця королів та долі королівства.
- Таємниця Призначення солодка.
- Свобода волі недостатня, щоб дати можливість людині робити добрі справи, якщо в цьому їй не допомагає Благодать.
- Одному Богу належить влада над цим народом. Нехай Бог буде нашим єдиним Правителем і нехай йому належить будь-яка над нами влада.
- Якщо ви хочете, щоб Бог зберіг вашу республіку у тому стані, в якому вона нині перебуває, то найбільше оберігайте те місце, яке Він в ній вибрав — святу Церкву — від будь-якої плями та вади, оскільки Він сказав, що шануватиме тих, хто Його шанує. Він один — великий Бог... й немає іншої влади, крім Нього.
- Як у людини є дві управляючі сили — одна для душі і для вічного життя, а друга — для тіла і для життя тимчасового, так і в світі повинні бути дві влади — держава і Церква. Дві ці влади ніколи не повинні переплітатися, тому що сам Бог їх розділив.
- Більше, ніж будь-хто, ми бажали би, щоб усі, хто живе у ворожнечі з Богом, краще вільно повернулись до Нього, ніж були би до цього

примушувані зовнішньою силою, яка нікого не виправить. Оскільки ж Господь вирішив втягнути нас в цю війну, не даючи нам ні хвилини спокою, то ми будемо боротися до кінця, як безстрашні та непохитні воїни, тією зброєю, яку Господь дав нам у руки, і ми знаємо, що під цим Його знаменом ми переможемо.

- Виборче право народу священне.
- Свобода (громадянська. – Уклад.) – дивний Божий дар.

Цит. за: Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург, 1997; Мережковский Д.С. Реформаторы. Лютер, Кальвин, Паскаль. Брюссель, 1990.

Документ № 5.

Томас Мюнцер “ВИКРИТТЯ ОМАНЛИВОЇ ВІРИ”

1533 р.

(Витяг)

Якщо однодумці Лютера не бажають йти далі нападів на священників та монахів, то їм не треба і братися за справу... Боротися проти влади Пап, не визнавати відпущення гріхів, чистилища, панахид та інших зловживань — означає проводити реформу лише наполовину. Лютер — поганій реформатор, він підкладає подушки ніжному тілу, надто звеличує віру та применшує значення справ.

История средних веков (XV–XVII века). Хрестоматия / Сост. В.Е. Степанова, А.Я. Шевеленко. Ч. 2. Москва, 1981. С. 217.

Документ № 6.

СТАТЕЙНИЙ ЛИСТ

1524 –1525 рр.

(Витяг)

Оскільки дотепер на бідний і простий люд у містах і селах, усупереч Богові і всякій справедливості, накладался великий тягар духовними і світськими панами і властями, яких вони і мізинцем не чіпали, з цього слід зробити висновок, що подібного тягара і труднощів неможливо ні зносити, ні терпіти, якщо тільки просту бідну людину не хочемо пустити зовсім по світу з жебрацькою полицею... Тому програ-

ма і план цього християнського об'єднання полягає в тому, щоб з допомогою Бога звільнитись (з-під утиску феодалів. – Уклад.), причому, наскільки це можливо, без збройної боротьби і кровопролиття, що, до речі, не може бути здійснено без братнього заохочення і об'єднання в усіх справах...

...Всі, хто входить в це християнське об'єднання, повинні вважати справою своєї честі і вищим обов'язком не мати і не підтримувати ніякого спілкування з тими, які відмовляються вступати в братське об'єднання і сприяти загальній християнській користі... І якщо той з них, хто вступив у наше об'єднання, порушить це, нехай також буде відлучений від суспільства і покараний тим же відлученням і вигнаний до противників разом з дружиною і дітьми.

*Практикум з історії середніх віків / Укладач В.П.Кривонос.
Львів, 1999. С. 252–253.*

Документ № 7.

ЛЕМЕТР Н. КАТОЛИКИ ТА ПРОТЕСТАНТИ: РЕЛІГІЙНИЙ РОЗКОЛ XVI СТ. у НОВОМУ ВИСВІТЛЕННІ (Витяг)

Протестантська Реформація та католицька Контрреформація були всього лиш етапом у процесі розгортання інституційних і духовних змін, що розпочалися за два століття до виступу Лютера; на цей процес вплинуло поширення нового типу релігійності спочатку в монастирських колах, згодом у міських верствах. Це нове ставлення до Бога розвивалось паралельно з повільним народженням індивідуалізму, що складав один з рушійних факторів в історії європейської культури.

...Старе французьке слово „реформація”, від якого відмовились тільки в XIX ст. (яке збереглося в англійській та німецькій мовах), має ту перевагу, що проводить розмежування між рухом ідей (реформ) та встановленням нових принципів функціонування церкви (Реформація).

Французькою слово „реформація” застосовується до реформації Кальвіна, але реформа і Реформація ніколи не були одним і тим самим. Розрив з Римом проходив декілька стадій, які були такою ж мірою відповіддю на деякі питання, що постали перед християнською свідомістю з початком XVI ст., як і вибором нових шляхів, які, як варто

пам'ятати, не відразу стали такими, що взаємно виключали один одного. Тільки після 1540-х років, та й то навряд чи, кордони між конфесіями стали чіткими.

Реформація стала „протестантською” в 1529 р., коли депутати-лютерани сейму в Шпейєрі принесли Карлові V протест проти рішень католицької більшості. Слово стало символом приєднання до боротьби проти Риму.

...У народних верствах висловлення сумніву стосовно таких шанованих авторитетів, якими були Рим і Імперія, стало ознакою кінця світу, що наближається та другого пришествя Христа... Мілленаризм приходив на службу соціальним вимогам; його проповідують учні Лютера та Цвінглі, які переконують, що царство справедливості та братерства повинно настати нині, що Христос збирає своїх обранців через нове хрещення (звідси назва анабаптистів – „перехрещені”).

Реформатори були переконані, що вони перебудують всю церкву загалом і що стара церква зникне. Цього не сталося. Католицизм не був до такої степені корумпований та архаїчний, як вважали.

Тут постає питання про витоки так званої католицької реформи, паралельної Реформації. Якщо перехід до Реформації не розуміти як відповідь на зловживання церкви, ... чому ж тоді почалася Реформація? Вже півстоліття назад історики зауважили, що Реформація привилася в тих єпархіях, в яких раніше вже було суттєво реформоване церковне життя: там, де почали відбуватися регулярні інспекційні поїздки єпископа в приходи, що йому підлягали (візитації), де скликались синоди...

Тенденції протестантської Реформації і католицької реформи переплетені у величезному розмаїтті релігійного досвіду кінця епохи середньовіччя. Чи був розкол неминучим? Ніхто ніколи не зможе відповісти на це питання, та й воно не є суттєвим для істориків. Люди XVI ст. не могли уявити співіснування кількох істинних християнських церков, оскільки вони вірили в гомогенну єдність світу, в якому Бог добивався гармонії у своєму царстві навіть за допомогою заліза і крові.

Н.Леметр. Католики и протестанты: религиозный раскол XVI века в новом освещении // Вопросы истории. 1995. № 10. С. 44-54.

Доктринальні особливості лютеранства та кальвінізму XVI ст.

<i>Лютеранство</i>	<i>Кальвінізм</i>
Стверджується виключний авторитет Біблії, заперчується авторитет Священного передання, визнається право кожної людини самостійно трактувати Біблію	
Відкидається католицька церковна ієрархія та главенство Пап	
З семи християнських таїнств зберігаються тільки Хрещення та Причастя, які розуміються як символічні обряди	Означували таїнства як символічні обряди ("знаки", "свідчення")
Проголошується принцип загального священицтва (виборність пасторів та проповідників).	
Стверджується, що спасіння досягається тільки особистою вірою	Стверджується вчення про божественне призначення (доктрина предетермінізму); божа благодать є ознакою передвибраності до порятунку.

АНГЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ СЕРЕДИНИ XVII ст.

(4 год.)

Заняття 1

План

1. Внутрішньополітичне становище Англії напередодні революції.
2. Конституційний період протистояння між королем та парламентом.
3. Громадянські війни.

Заняття 2

План

1. Індивідуальна республіка: проголошення, внутрішнє становище та зовнішня політика.
2. Англія в часи протекторату:
 - а) структура державної влади;
 - б) внутрішня та зовнішня політика.
3. Друга республіка в Англії та реставрація Стюартів.

Реферат: Олівер Кромвель: людина та політик.

Джерела

- Законодательство Английской революции 1640-1660 / Сост. Н.Дмитриевский. Москва, 1973.
- *Лильберн Джон*. Памфлеты / С предисл. В.Ф. Семенова. Москва, 1937.
- *Уинстенли Дж.* Избранные памфлеты / Вступ. статья В.П. Волгина. Москва, 1950.
- Хрестоматия по новой истории. Т. 1. 1640-1815. Москва, 1963.
- Хрестоматия по новой истории 1640-1870 / Ред. В.Сироткин. Москва, 1990.
- Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990.
- Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки 1640-1870 / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990.
- *Лавровский В.* Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в. Москва, 1973.

- *Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.* Warszawa, 1999.

Дослідження

- *Алексеев К.А.* Ирландское восстание конца XVII века // Вопросы истории. 2004. № 11. С. 29-42.
- *Английская буржуазная революция XVII в.* / Под ред. Е.А.Косминского и Я.А.Левицкого. Т.1-2. Москва, 1954.
- *Айрапетов А.Г., Юдин А.И.* Западноевропейский и русский утопический социализм нового времени. Москва, 1991.
- *Барг М.* Великая английская революция в портретах ее деятелей. Москва, 1991.
- *Барг М.* Кромвель и его время. Москва, 1970.
- *Барг М.* Народные низы в английской буржуазной революции XVII в. Москва, 1967.
- *Барг М., Черняк Е.* Великие социальные революции нового времени в межформационном переходе от феодализма к капитализму. Москва, 1989.
- *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Т.1. Київ, 1995.
- *Вапрыкин Ю.* Ирландское восстание XVII века. Москва, 1967.
- *Грин Д.Р.* История Англии и английского народа / Пер. с англ. Москва, 2005.
- *Истратов В.* Демократические традиции буржуазной революции XVII века в современной английской публицистике // Буржуазные революции XVII-XIX веков в современной зарубежной историографии. Москва, 1986.
- *Лабутина Т.Л.* Политическая борьба в Англии в период реставрации Стюартов: 1660-1681. Москва, 1982.
- *Левин Г.* Демократическое движение в Английской буржуазной революции. Ленинград, 1973.
- *Павлова Т.* Вторая английская республика (1659-1660). Москва, 1974.
- *Павлова Т.* Кромвель. Москва, 1980.
- *Павлова Т.* Закон свободы. Москва, 1985.
- *Сапрыкин Ю.М.* Английское завоевание Ирландии (XV-XVII вв.). Москва, 1982.
- *Холореншоу Г.* Левеллеры и английская революция. Москва, 1947.

Методичні рекомендації

Мета теми – визначити причини англійської революції XVII ст., її зміст, головні завоювання, з'ясувати обставини, за яких відбулася реставрація монархії.

Заняття 1

Головним завданням “Заняття 1” є аналіз причин, що привели до початку англійської революції та її перших двох етапів: конституційного та громадянських воєн.

Розглядаючи *перше питання* заняття, з'ясуйте причини кризи системи абсолютизму при королях династії Стюартів – Якові I (1603–1625) та його синові Карлові I (1625–1649). Характеризуючи стан суспільства, визначте, на які стани могла опиратися англійська монархія і чому. Зверніть увагу на такі особливості англійського дворянства: 1) відсутність “родовитості” (на відміну від французького), 2) “прагматизм” у всьому, що стосувалося можливості збільшити свої прибутки. З'ясуйте соціальний статус “нового дворянства” (джентрі) та його вимоги щодо реконструкції державного устрою країни. Поясніть позицію англіканської церкви¹ в умовах системної кризи англійської держави початку XVII ст.

Оскільки ідейне життя суспільства на той час ще не позбулося середньовічних релігійних коренів, протест проти ладу, котрий себе вичерпав, проявлявся в релігійній формі. Щоб відповісти на запитання, чому пуританізм² став у XVII ст. ідеологією, яка об'єднувала релігійну та політичну опозицію абсолютизму, необхідно звернутися до витоків англійської Реформації та її наслідків. Визначте релігійні відмінності двох течій пуританізму: поміркованої – пресвітеріанства, та радикальної – індепендентства. Пуританська ідеологія була проявом першого глибокого ідейно-політичного конфлікту буржуазії та нового дворянства, з одного боку (прокоментуйте док. № 6), та абсолютизму – з другого. З'ясуйте місце економічного фактора у революційних подіях середини XVII ст. (адже в Англії в той час спостерігався зсув балансу власності на користь нових середніх верств, що викликало підвищення претензій останніх на голос у визначенні внутрішньої та зовнішньої

¹ Англіканська церква – на основі “Акту про верховенство” (супрематію) у 1534 р. (цей рік прийнято вважати початком Реформації в Англії) Генріх VIII Тюдор прийняв титул глави церкви, що означало розрив з Римом та припинення залежності англійської церкви від Папи. В результаті Реформації король почав офіційно іменуватися “протектором та верховним главою англіканської церкви та її духовенства”.

² Пуританізм (від англ. pure – чистий) – своєрідна форма кальвінізму в Англії у XVI–XVII ст.

політики двору). Зробіть висновок про форму кризи абсолютизму на середину XVII ст. Чи правильним є твердження про те, що протистояння між королем з його розширеним розумінням прерогатив корони та парламентом з не менш розширеним трактуванням своїх привілеїв червоною ниткою проходить через парламентську історію з 1603 по 1629 рр. (прокоментуйте док. № 1, 2, 3)?

Друге питання. Визначте причини скликання Довгого парламенту після 11-річного безпарламентського правління та розпуску Короткого парламенту (квітень–травень 1640 р.). Розглядаючи перший “мирний” період революції (листопад 1640 р. – січень 1642 р.), наголосіть на тому, що революційні за суттю акти парламенту вимушено схвалювалися королем. Проаналізуйте значення перших законодавчих актів Довгого парламенту³, які завдавали удару по абсолютизму і означали встановлення конституційно-монархічного ладу в Англії (акти про скасування каральних органів абсолютизму “Зоряної палати” (док. № 4) і “Високої комісії”, проти розпуску парламенту, ліквідація “корабельного податку” та ін.). Детальніше розгляньте такі акти “Довгого парламенту”, як “Білль про коріння та гілки” (про знищення єпископального ладу англіканської церкви) і “Велика ремонстрація” (док. № 5). Особливу увагу зверніть на останній документ – програму блоку дженітри та буржуазії в початковий період революції, який формально містить скарги громад на порушення королем законів країни в період безпарламентського правління (1629–1640). Визначте головні проблеми, порушені в документі.

Завершіть розгляд питання коротким підсумком першого етапу революції, який би підтвердив його характеристику як конституційного, парламентського.

При розгляді *третього питання* зверніть увагу на сам термін “громадянська війна в Англії”, який часто зустрічається в літературі, однак не зовсім адекватно відтворює природу складного конфлікту. Адже війна почалася не в Англії, нею не обмежувалась, а складалася з трьох окремих громадянських воєн: у Шотландії, Ірландії та Англії, охопивши взаємопов’язані події в усіх частинах королівства Стюартів. Найревніше підтримували короля католики та англіканська церква, основу парламентської підтримки становили англіїські пуритани та шотландці-кальвіністи. Країна поступово поділилася на два табори: на боці парламенту виступили найрозвинутіші в економічному відношенні південно-східні графства на чолі з Лондоном, тобто регіон з найбільшою питомою вагою капіталістичного укладу; на боці короля –

³ Довгий парламент – отримав таку назву через те, що засідав впродовж 12,5 років (з листопада 1640 р. – 20 квітня 1653 р.).

графства північно-західної Англії, регіон в економічному відношенні найвідсталіший. Відповідно в країні сформувались і два парламенти – Лондонський, що очолив повстання проти короля, та роялістський Оксфордський, відповідно дві скарбниці, дві армії та ін.

Розглядаючи першу громадянську війну, охарактеризуйте причини переходу протистояння між королем та парламентом у збройний конфлікт (док. № 7), визначте періоди війни (серпень 1642–липень 1644 рр.; 1644–травень 1646 рр.) та мотивацію такого поділу, перелічіть найголовніші битви, а також зверніть увагу на роль у військових діях Олівера Кромвелля. Чи був важливим нововведенням у створеній 1645 р. армії “нового зразка” (док. № 8) принцип висунення на командні посади не за походженням, а за особисті чесноти, доблесть? Перемога над королівською армією була закріплена актом пресвітеріанського парламенту від 24 лютого 1646 р., згідно з яким лицарські феоуди⁴ перетворювалися з феодалного володіння у повну власність дворян. Аналізуючи документ № 9, визначте його вплив на подальший розвиток подій, оскільки, скасувавши феодалні платежі дворян на користь короля, парламент зберіг феодалні виплати селян на користь дворян.

При висвітленні ходу другої громадянської війни (весна–літо 1648 р.) прокоментуйте та мотивуйте зміни, що відбулися в таборі колишніх союзників: *пресвітеріан* – виразників інтересів великої буржуазії та *індепендентів* – представників середньої та дрібної буржуазії, нового дворянства. Обґрунтуйте появу в середовищі індепендентів на останньому етапі війни партії *левелерів*, яка захищала інтереси дрібної буржуазії.

Визначте причини скликання загальноармійської конференції 1647 р. Аналізуючи виступи представників індепендентів (“Основи пропозицій”, док. № 10) та левелерів (“Народна згода”, док. № 11) на загальноармійській конференції в Петні (жовтень 1647 р.), зосередьте увагу на двох питаннях дебатів: про виборче право та про основи і форми організації верховної влади в Англії. Так, якщо індепендентські лідери погоджувалися на деякі реформи за умови компромісу з монархією, то левелери рішуче виступали за перетворення Англії в республіку з однопалатним щорічним парламентом; індепенденти схилилися до конституційної монархії, не погоджуючись з наданням виборчого права найбільш біднішим верствам, як того вимагали левелери, конституційні вимоги яких ґрунтувалися на доктрині природного права та ін.

Завершіть розгляд питання підведенням підсумків громадянських війн.

⁴ Більшість дворянських земель вважалася лицарськими феодами. І хоча лицарська служба була відмінена, власники лицарських феодин продовжували платити за них королю грошові внески.

Заняття 2

“Заняття 2” присвячене розгляду третього етапу англійської революції – республіканського. Його мета – визначити внутрішні та зовнішні завдання, що стояли перед індепендентською республікою, а також окреслити причини встановлення авторитарного режиму в країні, а згодом – реставрації Стюартів.

У травні 1649 р. Англія офіційно була проголошена республікою (док. № 13, 14, 16, 18). Вкажіть на відмінності англійської республіки від традиційних для Європи олігархічно-республіканських форм правління (Швейцарія, Венеція тощо). Розглядаючи *перше питання*, охарактеризуйте ситуацію в країні на момент проголошення республіки. Яке значення для подальшого розвитку подій мала “Прайдова чистка” парламенту (грудень 1648 р.)? Проаналізуйте структуру влади індепендентської республіки: роль та функції Державної ради, армії, однопалатного парламенту (док. № 15, 17). Зверніть увагу на появу групи “сільських левелерів” (“справжнього левелерства”, дигерів – “копачів”), які вважали власність на землю найбільшим злом, мріяли про суспільство рівних, де не буде приватної власності (док. № 12). Теоретичне обґрунтування вимог дигерів спиралося на концепцію природного права, розроблену раціоналістичною філософією XVII ст. Поясніть, чому влада жорстоко розправилася з рухом дигерів (1649–1650 рр.), хоча вони не закликали до збройної боротьби проти лендлордів, вважаючи, що здобудуть перемогу завдяки “любові та терпінню”. Аналізуючи внутрішню політику республіки, прокоментуйте док. № 19.

Для зовнішньої політики республіки найважливіше значення мала ліквідація роялістських центрів в Ірландії та Шотландії, що становили потенційну загрозу відновленню абсолютної монархії в Англії. Визначте, які результати мала ірландська експедиція 1649–1651 рр. (док. № 24), чим завершилася війна з Шотландією 1651–1652 рр. Чому саме в цей час англійську республіку офіційно визнали Іспанія, Німеччина, Швеція, Франція, італійські міста та заокеанські колонії?

Друге питання розпочніть із з’ясування причин скликання Олівером Кромвелем Малого, або Бербонського⁵, парламенту (липень–грудень 1653 р.) та проаналізуйте його діяльність (док. № 20). На основі Конституції “Знаряддя правління”, ухваленої у грудні 1653 р. (док. № 21), розгляньте структуру державної влади системи протекторату. Визначте, хто володів законодавчою ініціативою, кому вручалася виконавча

⁵ Бербонський парламент, названий ім’ям одного з відомих його учасників, власника шкіряної майстерні Бербона. Парламент відзначався радикалізмом (зокрема, мав намір ліквідувати десятини), що й спричинило його розпуск 12 грудня 1653 р.

влада, які функції відводилися лорду-протектору. Порівняйте компетенції, визнані за Кромвелем, з обсягом королівської влади Якова I та Карла I Стюартів. На основі проведеного аналізу зробіть висновок про характер влади в країні. Визначте причини ухвалення навесні 1657 р. нової конституції “Покірливої петиції і Поради” (вона встановлювала в Англії правління короля, титул якого мав прийняти Кромвель, палати лордів і палати громад, тобто повертала країну до дореволюційної форми правління). Яке положення нового документу не прийняв О.Кромвель і чому? Чи відбулися принципові зміни в управлінні державою після схвалення нової конституції?

Розглядаючи політику протекторату, зупиніться на характеристичні адміністративних заходів лорда-протектора (приєднання Шотландії та Ірландії, поділ країни на 10 військових округів на чолі з генерал-майорами – протекторами в мініатюрі та ін., док. № 23). Охарактеризуйте головні заходи внутрішньої політики протекторату: в економічній сфері, церковних та правових питаннях.

При аналізі зовнішньої політики протекторату, більше уваги приділіть відносинам Англії з Голландією та Іспанією.

Схвалення 1657 р. нової конституції свідчило про кризу влади в Англії. Трирічному періоду – до реставрації Стюартів – присвячене *третьє питання* заняття. Проаналізуйте причини встановлення Другої республіки в Англії, діяльність республіканського “охвістя” Довгого парламенту. Чи можна було уникнути відновлення монархії? Проаналізуйте зміст Бредської декларації Карла II (док. № 22). Завершіть відповідь визначенням умов функціонування реставрованої монархії. Чи була вона абсолютною?

Таким чином, в середині XVII ст. система абсолютизму в Англії вступила у фазу кризи, що було зумовлено низкою об’єктивних та суб’єктивних факторів. Суперечка між королем та парламентом про королівську прерогативу свідчила про прагнення опозиції захистити політичні й економічні інтереси буржуазії та нового дворянства та перешкодити зовнішній і внутрішній політиці, яка суперечила цим інтересам, змінам у вівоченні та церковній організації. Створення армії дало змогу парламенту здобути перемогу над королівським військом і скинути владу Стюартів. Загалом англійська революція, яка значною мірою проходила під знаком релігійних, а навіть хліастичних (скерованих на побудову утопічного суспільства загального благоденства) ідей, була перемогою нового ладу, перемогою буржуазної власності над феодальною.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

Яків I "СПРАВЖНІЙ ЗАКОН ВІЛЬНОЇ МОНАРХІЇ" ПОЛІТИЧНИЙ ТРАКТАТ

1603 р.

(Витяг)

Прерогатива і парламент

...Ми щоденно бачимо, що в парламенті (який є не чим іншим, як головним судом короля та його васалів) закони лише випрошуються підданими короля, але видаються їм тільки за пропозицією та порадою васалів короля. Дійсно, король видає щоденно статuti та ордонанси, підкріплюючи їх такими наказами, які він вважає потрібними, без будь-якої участі парламенту чи станів; водночас не в прерогативі парламенту видання якого-небудь закону чи статуту без того, щоб королівський скіпетр не торкнувся його, надаючи йому законну силу.

...Без сумніву, король є верховним владикою над усією країною, як і паном над будь-якою особою, яка в ній проживає, володіючи правом життя і смерті над кожним з її жителів. Адже хоча справедливий правитель і не буде вкорочувати життя будь-кому з своїх підданих без чіткої вказівки закону, але закони, згідно з якими це життя відбирається, видані ним самим або його попередниками. І, таким чином влада завжди витікає з нього самого... І якщо король вважає, що закон є сумнівним або надто суворим, він може пом'якшити його або призупинити його дію...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С. 14–15.

Документ № 2.

АПОЛОГІЯ ПАЛАТИ ГРОМАД

20 червня 1604 р.

(Витяг)

...Ми [англійський парламент] повинні без будь-якого сумніву засвідчити: по-перше, що наші привілеї та свободи є нашим правом та законним спадком не меншою мірою, ніж наші землі та наше майно; по-друге, що їх не можна в нас відібрати, заперечити чи обмежити, не завдавши значної шкоди державі...; по-третє, що наше прохання до вас при вступі в парламент про надання нам права користуватися нашими привілеями є чисто формальним і не зменшує наших прав...;

по-четверте, ми заявляємо, що наша палата є такою, що протоколи її засідань повинні зберігатися як джерело права, і завжди такою вважалася; по-п'яте, що в нашій країні немає іншого органа, який займав би таке ж високе місце, що міг би за становищем та правами стати нарівні з цією високою палатою парламенту, котра, за згодою вашої величності, видає закони для всіх інших органів держави, сама ж не отримує від жодного іншого органу ні законів, ні наказів; і нарешті, по-шосте, ми заявляємо, що палата громад є єдиним компетентним суддею стосовно звітів по виборах і щодо правильності обрання всіх членів, котрі входять в цю палату, без чого свобода виборів не була би повною...

Права та свободи громад Англії сформульовані головним чином у таких трьох положеннях:

1. Округи та великі й малі міста Англії, коли викликаються їхні представники, мають право вільного вибору осіб, яких вони бажають наділити своєю довірою для такого представництва.
2. Обрані таким чином особи лише під час засідань парламенту, а також протягом його скликання та канікул не підлягають будь-яким утискам, арешту чи тюремному ув'язненню.
3. У парламенті ці представники можуть висловлювати свої переконання вільно, не підлягаючи забороні чи контролю, якщо вони роблять це з належною пошаною до верховного органа – парламенту, тобто до вашої величності та обох палат парламенту, які в цьому випадку всі разом становлять єдиний політичний орган, главою якого є ваша величність...

Що стосується питань релігії, то вивчення права та дійсного стану речей показує, що ваша величність була введена в оману, якщо хто-небудь говорив вам, що англійські королі мають абсолютну владу і можуть на свій власний розсуд вносити зміни в релігію (Бог не допускає, щоб це було підвладним якому-небудь смертному) або видавати будь-які закони з питань релігії якимсь іншим шляхом, ніж на основі згоди парламенту так само, як і з справ світського характеру.

...Парламент був би радий довірити вашій величності, з любов'ю та вдячністю за відновлення наших прав розпоряджатися долями наших дітей, відповідну компенсацію... Може ваша величність буде ласкава прийняти пропозицію відносно постійного та визначеного прибутку, який буде рівний не тільки тому максимальному доходу, який отримували до цього ваші предки, а й буде містити досить значний додаток до нього, який міг би піти на задоволення інших потреб вашої величності...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С. 15-19.

Документ № 3.

ПЕТИЦІЯ ПРО ПРАВА

7 червня 1628 р.

(Витяг)

Духовні та світські лорди, а також Громади, представлені в парламенті, покірно вказують нашому Ясновельможному королеві та Панові наступне: У статуті, виданому за панування короля Едварда I*, відомому ширшому загалу як "Статут про невизнання податків", визначено та ухвалено, що королеві та його спадкоємцям не дозволено обкладати чи ліквідувати жодних податків, отримувати грошову допомогу без доброї волі та згоди архієпископів, єпископів, графів, баронів, шляхти, міщан та інших вільних учасників спільноти цього королівства ... Завдяки вище згаданому статуту, як і іншим добрим правам цього королівства, Ваші піддані здобули таку свободу, що не можуть бути змушені до сплати будь-яких вишлат, податку, ... чи іншого тягаря, без спільної згоди в парламенті. Тим не менше, останнім часом появилися розпорядження, скеровані урядовим комісарам у різних графствах і вміщені в інструкціях. На їх підставі у різних місцевостях скликається Ваш народ і вимагається надання певної грошової суми для Вашої королівської Величності. Багато з них відмовилися..., за що були ув'язнені, замкнені, також іншим чином пригноблюються та переслідуються.

У статуті, відомому як "Велика Хартія Вольностей"**, визначено та ухвалено, що жодного Вільного жителя не можна затримати, ув'язнити, позбавити свободи, правового захисту, в чомусь обмежити, вигнати або якимось іншим способом знищити, окрім легального суду, який впливає з його прав, або на підставі права, що діє в країні... Але, всупереч передбаченому даним статутом та іншими добрими правами й статутами цього королівства, які наближаються до цієї мети, багато з Ваших підданих були останнім часом ув'язнені без зазначення будь-якої причини...

Останнім часом великі відділи солдат і матросів були розміщені у різних графствах цього королівства, а мешканців змушено, всупереч їх волі, приймати їх у своїх домівках і забезпечувати їх побут всупереч правам та звичаям цього королівства, з великою кривдою та пригнобленням народу.

Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S.301.

* Едвард I – англійський король у 1272-1307 рр.

** Велика Хартія Вольностей (лат. Magna Charta Libertatum, англ. The Great Charter) була оголошена в 1215 р. королем Іоанном Безземельним.

Документ № 4.

**АКТ ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ ТАЄМНОЇ РАДИ ТА ЛІКВІДАЦІЮ СУДУ,
ЯКИЙ ЗАЗВИЧАЙ НАЗИВАЮТЬ ЗОРЯНОЮ ПАЛАТОЮ**

5 липня 1641 р.

(Витяг)

...Оскільки всі питання, що розглядаються та вирішуються названими суддями або судом, який зазвичай називають Зоряною палатою, можуть... бути розглянуті та вирішені, і визначені ними покарання та заходи усунення... бід визначені в судах загального права країни і звичайним порядком судочинства; оскільки підстави та мотиви... вказаного суду Зоряної палати нині відпали, і методи судового розбору, накази та декрети цієї палати, судячи з досвіду, виявилися нестерпним тягарем для підданих і засобами до запровадження сваволі в справі управління; оскільки Таємна рада останнім часом присвоїла собі право втручатися і в цивільні справи та питання, що стосуються приватних інтересів окремих сторін, і ризикнула виносити рішення стосовно власності та свобод громадян всупереч законам країни та правам і привілеям підданих, внаслідок чого... мали місце величезні та різноманітні зловживання та ускладнення; і оскільки внаслідок цих дій була створена велика невпевненість у міцності прав і власності громадян, – то для того, щоб покінчити з усім цим і відвернути подібні явища на майбутнє, наказується та узаконюється владою даного парламенту, що названий суд, відомий як Зоряна палата, і вся юрисдикція, повноваження та влада, які належали або здійснювалися ним або якими-небудь суддями, посадовими особами та його службовцями, з 1 серпня [1641 р.] без обговорення повністю розпускаються, відбираються та ліквідуються...

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990. С. 7–8.

Документ № 5.

**ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ, з ПЕТИЦІЄЮ, що її супроводжує.
ПЕТИЦІЯ ПАЛАТИ ГРОМАД, що супроводжує РЕМОНСТРАЦІЮ**

1 грудня 1641 р.

(Витяг)

Ми ... просимо вашу величність:

1. Щоб ви великодушно погодились врахувати скромні побажання вашого народу, виражені через парламент, для збереження миру та безпеки королівства від зловісних планів папістської партії:

шляхом позбавлення єпископів права засідати в парламенті і скорочення їхніх надмірних повноважень... якими вони зловживали, наражаючи на небезпеку релігію та завдаючи великих втрат і порушуючи закони королівства і закони свободи вашого народу;

шляхом об'єднання всіх ваших вірних підданих в одну істинну віру проти папістів...

2. Щоб ваша величність подібним чином зволила звільнити з вашої ради всіх хто сприяє будь-яким зловживанням від яких страждає наш народ; і що на майбутнє ваша величність zvolить обіцяти призначати для виконання ваших великих державних справ і тримати біля себе на місцях тих осіб, які вимагають довіри і яким ваш парламент буде мати підстави довіряти...

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. Москва, 1990. С.8.

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ

1 грудня 1641 р.

(Витяг)

Ми [парламент] вважаємо, що причиною всіх нещасть є злісний та пагубний намір ліквідувати головні закони і принципи нашого правління, на яких міцно тримається релігія та правосуддя нашого королівства.

- Першим результатом і проявом... був розпуск парламенту в Оксфорді після того, як його величності були надані дві дотації...
- Замість військових операцій його величності в Західній Індії, що було найкращим і найнадійнішим засобом для нашого королівства отримати перемогу над іспанцями, була застосована дорога та безуспішна атака на Кадіс...

- Укладення миру з Іспанією без згоди парламенту...
- Розпуск парламенту на другому році правління його величності після того, як цей парламент оголосив про свою згоду надати королю п'ять субсидій.
- На четвертому році правління теперішнього короля був розпущений інший парламент і були порушені його привілеї...
- Був придуманий новий нечуваний раніше податок – корабельні гроші...
- Монополія на мило, сіль, вино, шкіру, кам'яне вугілля і на всі предмети, найбільш ходові та необхідні.
- Купцям заборонялося вивантажувати їхні товари в тих портах, які були для них найбільш зручними; їх примушували доставляти товари у місця, найбільш вигідні для власників монополій...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные Революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С. 29–36.

Документ № 6.

ГЕНРІ ПАРКЕР* ПРО ВЛАДУ ПАРЛАМЕНТУ

1642 р.

(Витяг)

Парламент є не що інше, як вся нація Англії, об'єднана її власним вільним вибором і в силу представництва в більш вузьке коло і краще регульована і кваліфікована для нарад і обговорень, ніж могла би бути вся маса без таких правил і порядку. Лорди та Громади представляють одну-єдину Раду, і ця Рада, по-суті – вся нація; і ми можемо справді стверджувати, що сама королівська влада була створена з її згоди і що для її цілей сама королівська влада була так вдосконалена і врегульована, якою вона є тепер. І виходячи з її вищого змісту, природа обмежень [королівської влади] повинна ще вивчатися, а характер цих обмежень осмислюватися, бо хто може краще пояснити, що таке королі та закони і для яких цілей ті та інші створені, ніж справжня влада [парламенту], яка тільки для своєї власної зручності просто заснувала їх.

* Паркер Генрі (1604-1652) – відомий індепендентський публіцист. Вважав режим конституційної монархії найкращим для забезпечення безпеки приватної власності.

Ми знаємо, що необмежена влада небезпечна тільки в одній людині або в кількох, і не може бути небезпечною в парламенті в будь-якому випадку, тим більше в часи народних нещасть, оскільки в цьому випадку вона не тільки безпечна, а й необхідна...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные Революции XVII-XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.13-14.

Документ № 7.

ЗАЯВА АНГЛІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ПРО ПОЧАТОК ВІЙНИ З КОРОЛЕМ

11 липня 1642 р.

(Витяг)

Коли в такий спосіб Його Величність Король розпочав війну, Лорди та Палата громад, об'єднані в парламенті, вважають обов'язком свого сумління застосувати збройну силу для збереження миру цього королівства, захисту життя та майна підданих згідно з правом, а також безпеки парламенту і всіх тих, яких він використовував для цих цілей в суспільній роботі... Намірами та починаннями парламенту завжди керуватиме найважливіша турбота запобігання громадянській війні та без сумніву жажливим наслідкам, що можуть виникнути, якщо тільки можна буде цього уникнути без небезпеки зміни релігії... Отже залишається тільки, щоб народжений у свободі англійський народ зважив, чи він хоче схилитися на бік короля включно з його парламентом... чи теж короля, що піддався нашіптуванню єзуїтів і кавалерів, які готують всім нам неволю та безлад, чому однак, за допомогою Божого благословення і нашим спільним старанням, нам вдасться запобігти.

Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S.302.

Документ № 8.

**ПОСТАНОВА ПАЛАТИ ГРОМАД
ПРО СТВОРЕННЯ АРМІЇ "НОВОГО ЗРАЗКА" ТА ЇЇ СТАТУТ**

11 січня 1645 р.

(Витяг)

Палата, згідно з порядком, встановленим напередодні, зайнялася розглядом питання про свої армії, передовсім почала розглядати "Но-

ву модель". Вирішено насамперед почати з кількості осіб... Армія повинна складатися з 6000 вершників, які мають ділитися на 10 полків... Для цієї армії необхідно набрати 1000 драгунів, поділених на 10 рот. У цій армії повинно бути 12 піших полків, кожен по 1200 осіб... Кожен полк повинен бути розділений на 10 рот... Кожен кавалерист отримує на свої видатки по 2 ш. в день...

Усі, хто покинув свій прапор або втік з поля бою, караються смертю... Якщо вартовий або чатовий будуть знайдені сплячими або п'яними... вони будуть нещадно покарані на смерть... Крадіжка або пограбування караються смертю...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные Революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С. 38;
Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990. С. 13.

Документ № 9.

ОРДОНАНС ПАРЛАМЕНТУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПАЛАТИ ФЕОДАЛЬНИХ ОПІК

24 лютого 1646 р.

(Витяг)

Палата феодальних опік та введень у володіння* та будь-якого роду феодальні опіки, введення у володіння, сплата королю річного доходу за передачу володінь від опікуна повнолітньому та всі інші зобов'язання, пов'язані з опіками, введеннями у володіння та всім, що витікає з них, з нинішнього дня ліквідовуються. Всі рицарські тримання, всі файни (штрафи на користь короля. – Уклад.), захоплення, композиції при відчуженні, як і всі інші пов'язані з ними зобов'язання, відмінюються. Усі тримання першої руки на правах рицарської служби, як і від інших осіб, а також тримання на правах сокеджа безпосередньо від корони перетворюються в сокедж загального права (тобто в приватну власність – Уклад.).

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные Революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С. 39.

* Палата у справах опіки була заснована в 1541 р.; у ній зосереджувався збір усіх феодальних повинностей та платежів, які збиралися з землевласників на користь корони.

Документ № 10.

ОСНОВИ ПРОПОЗИЦІЙ, ЩО ВИХОДЯТЬ ВІД АРМІЇ

1 серпня 1647 р.

(Витяг)

(Тези пропозицій, вироблені та погоджені його високістю сером Томасом Ферфаксом з радою армії і передані комісарам парламенту при армії з метою спільного обговорення їх комісарами парламенту та комісарами армії. Тези містять детальні побажання армії щодо здійснення її колишніх декларацій і записок, що мають на меті чітко з'ясування та забезпечення прав і свобод королівства та встановлення справедливого і міцного миру в ньому).

1.1. Парламенти повинні обиратися кожні два роки та скликатись у визначений день.

2. Засідання кожного дворічного парламенту повинні продовжуватися 120 днів (якщо тільки він не буде відтермінований або розпущений раніше з його власної згоди), після чого він не може бути відтермінований або розпущений королем, і жоден парламент не повинен, навіть за виняткових обставин, засідати більше 240 днів, рахуючи з першого дня засідань...

3. Король, за рекомендацією Державної ради, в перервах між сесіями дворічного парламенту може скликати надзвичайний парламент...

5. Вибори членів палати громад у майбутні парламенти повинні бути розподілені по всіх графствах та інших частинах королівства, відповідно до відомих правил рівності, таким чином, щоб усі графства могли мати кількість членів парламенту, яка б відповідала їхнім голосам, пропорційно розміру їх участі в загальній сумі податків і повинностей королівства і згідно з деякими іншими правилами рівності та пропорції, щоб зробити палату громад рівним представництвом всього королівства.

6. Повинна бути видана постанова про свободу виборів в майбутньому та визначено час виборів...

8. Повинна бути встановлена свобода висловлювань думок у палаті громад з вказівкою, що жоден її член не повинен піддаватися за сказане чи проголосоване в палаті будь-якому покаранню більшому, ніж виключення його з палати, причому виключення повинно проводитися згідно з рішенням самої палати...

10. Повинні бути уточнені та захищені права і свободи членів палати громад...

II. Для подальшої безпеки парламенту і для належної організації з цією метою міліції актом парламенту повинно бути встановлено наступне:

1. Морська та сухопутна міліція протягом 10 років, починаючи з найближчого року, повинна перебувати в управлінні та розпорядженні лордів та коммонерів...

2. Протягом вказаного терміну названі сили не повинні перебувати в розпорядженні короля та отримувати від нього практичні завдання...

4. Ніхто з підданих, що брали участь в останній війні у ворожих діях проти парламенту, не має права без згоди парламенту або Державної ради займати будь-яку посаду, пов'язану з владою або суспільною довірою держави, протягом 5 років...

XIV. Після того, як викладені вище пропозиції для забезпечення та встановлення права, свобод, миру та безпеки королівства будуть здійснені, його величність король, королева та їхнє королівське потомство відновлюються в умовах безпеки, пошани та свободи.

... Ми хочемо, щоб парламент, окрім викладених пропозицій для негайного встановлення миру, не гаючи часу, швидко здійснив ряд інших заходів, що мають на меті сприяння процвітанню, заспокоєнню та справедливому задоволенню королівства.

I. Повинна бути чітко проголошена та твердо встановлена справедлива та необхідна свобода населення подавати свої скарги та побажання у формі петицій.

II. Звичайні скарги населення повинні швидко розглядатися і отримувати належне задоволення.

1. Повинні бути скасовані податки на ті предмети споживання, які вкрай необхідні для життя бідної частини населення.

...3. Всі монополії та обмеження свободи торгівлі повинні бути ліквідовані.

...V. Повинні бути прийняті заходи для виплати заборгованості армії та іншим солдатам королівства, згодом також і для виплати суспільних боргів та збитків.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. Москва, 1990. С.16–18.

Документ № 11.

НАРОДНА ЗГОДА ДЛЯ МІЦНОГО ТА ШВИДКОГО МИРУ НА ОСНОВАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА, ПРЕДСТАВЛЕНА РАДІ АРМІЇ

28 жовтня 1647 р.

(Витяг)

III. Народ повинен проводити вибори в парламент один раз на два роки...

IV. Влада цього та всіх наступних представницьких зборів країни є нижчою за владу тільки тих людей, які їх обирають, та поширюється

на те, щоб: видавати, змінювати або скасовувати закони, встановлювати та відмінювати будь-які посади та судові заклади, призначати, усувати та притягати до відповідальності будь-яких посадових осіб та чиновників всіх ступенів, оголошувати війну та укладати мир, встановлювати договірні відносини з іноземними державами...

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С.30–31.

ЗБОРИ ОФЦЕРІВ ЗА УЧАСТЮ АГІТАТОРІВ ТА ОСІБ, ЯКІ ЇХ ПІДТРИМУЮТЬ

29 жовтня 1647 р.

(Витяг)

[Зачитується Народна згода]

Петті: Ми вважаємо, що всі громадяни, які не втратили прав громадянства, повинні мати в Англії однакове право голосу.

Айртон: ...Особи, які обирають представників для видання законів, якими управляється наша держава та королівство, повинні бути людьми, які знають місцеві інтереси країни, тобто людьми, яким належить земля і в чийх руках зосереджена промисловість та торгівля... Якщо ми усунемо цю головну частину нашого конституційного ладу, ми, очевидно, підемо по шляху ліквідації будь-якої власності та інтересу, які є в будь-кого, у вигляді безпосереднього володіння землею або володіння нерухомістю чи будь-якими іншими речами...

Полковник Рейнсборо: Закон, який забороняє людині найнижчого звання в Англії мати таке ж виборче право, яке має найбільша людина, повинен виходити або від бога, або від людей. У законах божих я не знаходжу нічого, що давало би лорду право обирати 20 представників, джентльмену — тільки двох, а біднякові — одного. Я не знаходжу нічого такого також у законах природи або в законах країни... Причина цього лежить у законах людських, і вони повинні бути змінені...

Айртон: Головна основа, в ім'я котрої я відстоюю свою точку зору, — моя турбота про власність... Я хотів би, щоб усі могли знати, на якій основі ви вимагаєте рівної участі людей у виборах? На основі природного права? Якщо ви притримуетесь подібної точки зору, то ви також повинні заперечувати власність. Така моя думка...

Петті: Тут багато говорилося про анархію. Зі свого боку, я не можу ні найменшою мірою повірити тому, щоб вона витікала з Народної згоди. Правда, що з неї можна зробити висновки проти влади короля та частково проти влади лордів. Правда й те, що коли я побачу бажання

Бога знищити і короля, і лордів, і власність, я буду задоволений. Але я вважаю, що до падіння влади короля і лордів ще доживуть такі люди, за життя яких власність збережеться...

Сексбі: Ми взяли участь у війні та піддали ризику життя наше заради того, щоб відновити наші природні права та привілеї, як англійці... А тут виходить так, що людина, котра не має в країні нерухомої власності, не має в ній і прав. Якщо ми не маємо в королівстві прав, то ми всього-лиш наймані солдати...

Рейнсборо: Я бачу, що неможливо отримати права іншим чином, як шляхом ліквідації власності. Якщо це буде ухвалено як загальне правило і якщо ви це говорите, то повинно бути так. Я хотів би знати, за що весь цей час боровся солдат? Він боровся за те, щоб поневолити самого себе, щоб домогтися влади для багатих, для людей з достатком, для того, щоб перетворитись у вічного раба?

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. Москва, 1990. С.19–23.

Документ № 12.

Джерард Вінстенлі "ЗАКОН СВОБОДИ"

(Витяг)

...У чому полягає справжня свобода...

Одні говорять, що вона полягає в свободі торгівлі і що всі патенти, ліцензії та обмеження повинні бути ліквідовані, але це свобода під владою завойовника.

Інші стверджують, що справжня свобода полягає в свободі проповіді для священників, а для народу – в праві слухати будь-кого, без обмеження і без примусу до будь-якої форми богослужіння; але це невізначена свобода.

Ще інші наполягають на тому, що справжня свобода – у можливості спілкуватись з усіма жінками і в безперешкодному задоволенні їхніх прагнень та ненаситності, але це свобода невгамовних, нерозважних тварин, які прагнуть до зруйнування.

На думку інших, справжня свобода полягає в тому, щоб старший брат був лендлордом землі, а молодший брат – слугою. Але це тільки половина свободи, яка породжує обурення, війни та чвари.

Все це і подібне цьому – свободи, але вони ведуть до рабства і не є істинною свободою – основою, яка встановлює республіку у світі.

Справжня республіканська свобода полягає у вільному користуванні землею.

Справжня свобода там, де людина отримує їжу та засоби для підтримання життя, а це можливе при користуванні землею.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. Москва, 1990. С.32.

Документ № 13.

ВИРОК ВЕРХОВНОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ У СПРАВІ КОРОЛЯ

27 січня 1649 р.

(Витяг)

Нинішній суд, керуючись розумом та сумлінням, дійшов до переконання, що згаданий Карл Стюарт винен у розв'язанні війни проти парламенту та народу..., що він був і залишається виконавцем, ініціатором і продовжувачем згаданої жадливої і кривавої війни, а тому винен у злочинах – зраді держави, вбивствах, грабунках, пожежах, насильствах, руйнуваннях і в нещасті народу... Нинішній суд ухвалює, що за всі ці зрадницькі дії та злочини згаданий Карл Стюарт повинен бути, як тиран, злочинець, вбивця і ворог добрих людей цього народу, покараний смертю через відрубання голови.

Wiek XVI–XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S.303.

Документ № 14.

НАКАЗ ПРО СТРАТУ КАРЛА I

29 січня 1649 р.

(Витяг)

Оскільки Карл Стюарт, король Англії, звинувачений та засуджений за державну зраду та інші важкі злочини, і проти нього минулої суботи винесений даним судом вирок... цим розпорядженням наказується вам здійснити даний вирок на відкритій вулиці перед Вайтхоллом завтра, 30 січня, між 10 годиною ранку та 5 годиною опівдні того ж дня.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.44–45.

Документ № 15.

АКТ ПРО УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ
АНГЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

13 лютого 1649 р.

(Витяг)

...будь-які дев'ять осіб... будуть становити Державну раду, якій даним актом надаються права та повноваження виконувати наступні розпорядження:

1. Цим ви уповноважуєтесь і зобов'язуєтесь протидіяти та придушувати силою кожного, хто буде прагнути або пробувати встановити чи підтримувати правові претензії на корону Англії чи Ірландії, або будь-які володіння чи території, які належать їм, з боку Карла Стюарта, старшого сина короля, або з боку будь-кого іншого з спадкоємців названого короля...

2. Цим вам надаються повноваження і влада давати накази та розпорядження всім військовим силам міліції та армії Англії, Ірландії та володінням, які належать їм, для збереження миру і безпеки цих країн і для попередження та придушення всякого роду безпорядків і повстань, які виникнуть у цих країнах або в будь-якій з них, чи вторгнення в них іноземних сил...

...5. Ви повинні застосовувати всі розумні засоби для забезпечення, розвитку та заохочення торгівлі в Англії, Ірландії та володіннях, що належать їм, і сприяти процвітанню всіх закордонних колоній і підприємств, які належать нашій Республіці.

6. Вам доручається давати поради, накази та розпорядження щодо підтримання, збереження та встановлення дружніх відносин і налагодження зв'язків з іноземними королівствами і державами, захищати права народу нашої країни в чужих землях і полагоджувати їх сутички там; і ви уповноважуєтесь призначати послів, агентів і кур'єрів у будь-яку іноземну державу і приймати послів, агентів і кур'єрів від них.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.49-50.

Документ № 16.

АКТ, ЩО ЛІКВИДУЄ КОРОЛІВСЬКУ ВЛАДУ

17 березня 1649 р.

(Витяг)

...Досвідом було встановлено та нині визнано, що посада короля в нашій країні та в Ірландії і пов'язана з нею влада в руках однієї людини не є необхідними, вони вкрай обтяжливі й небезпечні для свободи, безпеки та спільних інтересів всього народу; і що королівська влада і прерогативи використовувались більшою мірою для утиску, обкрадання та поневолення підданих; і що зазвичай всяка особа, володіючи такою владою, стає зацікавленою в тому, щоб поступово звужувати законну свободу та вольності народу і сприяти посиленню своєї особистої волі та влади, ставлячи її вище закону, для повного підкорення всіх королівств своїм забаганкам та бажанням — тому постановляється та узаконюється, що королівська посада у нашій країні віднині не буде здійснюватися однією якою-небудь особою і що жодна особа надалі не повинна і не буде займати місце короля, мати відповідні привілеї, владу та повноваження і вести королівський спосіб життя. Всякий закон, статут і звичай, які суперечать цьому акту, у жодному випадку не будуть мати більше сили.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.50.

Документ № 17.

АКТ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПАЛАТИ ЛОРДІВ

19 березня 1649 р.

(Витяг)

Громади Англії, які зібралися в парламент, переконавшись на основі тривалого досвіду, що подальше існування палати лордів є для англійського народу справою некорисною та небезпечною, вважають за доцільне постановити та узаконити в даному парламенті на основі належної цьому влади, що віднині палата лордів парламенту буде повністю ліквідована, що й здійснюється даним актом... Однак даним оголошується, що ніхто з лордів, які стосовно до Республіки проявили чесність, мужність і вірність, а також їх нащадки, які будуть поводити себе так само в майбутньому, не будуть виключатися з державних орга-

нів нашої країни, і будуть володіти правом такого ж вільного голосування в парламенті, якщо вони будуть до нього обрані, яке повинні мати і будь-які інші особи високого становища, якщо вони отримали повноваження.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.51.

Документ № 18.

АКТ ПРО ОГолоШЕННЯ АНГЛІЇ РЕСПУБЛІКОЮ

19 травня 1649 р.

(Витяг)

Даним парламентом на основі влади, яка йому належить, оголошується та узаконюється, що народи Англії та всіх територій і володінь, котрі їй належать,... утворюють та засновують вільну Республіку, і віднині вони будуть управлятися як вільна Республіка без будь-якого короля і без палати лордів органом верховної влади країни — представниками народу в парламенті, й тими особами, яких парламент призначить і уповноважить бути в ім'я блага народу посадовими особами й міністрами під своїм керівництвом.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.51–52.

Документ № 19.

**АКТ ПРО ЗБІЛЬШЕННЯ ТОРГОВОГО ФЛОТУ
ТА ЗАОХОЧЕННЯ МОРЕПЛАВАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ НАЦІЇ
(НАВІГАЦІЙНИЙ АКТ)**

9 жовтня 1651 р.

(Витяг)

...З 1 грудня 1651 р. ніякі продукти чи товари, які виростають, вирощуються чи виробляються в Азії, Африці і Америці або в будь-якій їх частині чи на островах, які належать їм або кому-небудь з них, які позначені чи вказані на звичайних планах або картах цих країн, як тих, які є англійськими плантаціями, так і інших, не повинні ввозитися в Англію, Ірландію або ж в які-небудь інші землі, острови, плантації або території, які належать англійській державі або перебувають у її володінні, на якому-небудь іншому кораблі чи кораблях, судні чи суд-

нах, окрім тих, які дійсно і без обману належать лише громадянам англійської держави або її плантаціям як власникам або дійсним їх власникам, і капітан і більшість матросів яких належать також до громадян англійської держави, під страхом конфіскації та втрати всіх товарів, які ввозяться всупереч постановам цього акту, а також під страхом конфіскації корабля (з усім його спорядженням, гарматами та обладнанням), на котрому будуть завезені або доставлені перелічені товари чи продукти. Половина конфіскованого піде на користь держави, а друга – на користь будь-якої особи чи осіб, які заарештують товари чи продукти і будуть добиватися своїх прав у будь-якому суді, в якому ведуться судові протоколи в межах держави.

...Жодні продукти або товари, які виростають, вирощуються чи виробляються в Європі або в будь-якій її частині, з 1 грудня 1651 р. не повинні завозитися і доставлятися в державу Англію або в Ірландію або в інші землі, острови, плантації і території, які належать англійській державі або входять до її складу, на якому-небудь іншому кораблі чи кораблях, судні чи суднах, окрім тих, які дійсно і без обману належать лише громадянам англійської держави як дійсним їх власникам, і ні на яких інших суднах, за винятком тих іноземних кораблів та суден, які дійсно і законно належать громадянам тої країни та місцевості, де виростають, вирощуються або виробляються означені вище товари, або тих портів, куди перелічені товари можуть бути доставлені або зазвичай первинно привозяться для подальшого перевезення; все це – під страхом тієї ж конфіскації та втрат, передбачених в попередній частині дійсного акту, з тим, щоб згадані конфіскації здійснювались та застосовувались, як було вказано вище.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С. 77–78.

Документ № 20.

СКЛИКАННЯ ЧЛЕНІВ ТАК ЗВАНОГО БЕРБОНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

6 червня 1653 р.

(Витяг)

Оскільки після розпуску останнього парламенту постала потреба в заходах для забезпечення миру, безпеки та хорошого управління Республікою, то з цією метою після наради з моєю радою офіцерів особисто мною призначений ряд богобоязливих осіб перевіреної вірності та чесності, на яких буде покладене велике завдання та висока довіра ведення цих відповідальних справ.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под. ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.83.

Документ № 21.

**ФОРМА ПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ АНГЛІЇ, ШОТЛАНДІЇ ТА ІРЛАНДІЇ
ТА ВОЛОДІННЯМИ, ЩО ЇМ НАЛЕЖАТЬ
("ЗНАРЯДДА ПРАВЛІННЯ")**

16 грудня 1653 р.

(Витяг)

I. Верховна законодавча влада вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володінь, що їм належать, зосереджується та перебуває в одній особі і народі, який представлений у парламенті; титул названої вище особи – "лорд-протектор вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії".

II. Здійснення повноважень верховного правителя та управління означеними вище країнами та володіннями і їх населенням належить лорду-протектору, при сприянні ради, кількість членів якої не повинна перевищувати двадцяти одного і не бути нижче тринадцяти.

III. Всякого роду накази, виклики в суд, повноваження, патенти, пожалування та інші розпорядження, які до цього часу видавалися від імені та титулу охоронців свободи Англії владою парламенту, повинні видаватися від імені та титулу лорда-протектора, яким надалі будуть проводитися призначення усіх посадових осіб та присвоєння почесних звань у названих вище трьох націях. Він має право помилування (крім випадків вбивства та зради) та отримання всіх конфіскацій, зроблених для публічних цілей. Він повинен управляти означеними вище країнами та володіннями у всіх справах при сприянні ради і на основі дійсного акту та законів.

IV. Лорд-протектор під час засідань парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та війська та керувати ними як на морі, так і на суші для досягнення миру та благоденства трьох націй, за згодою парламенту, і лорд-протектор у проміжках між засіданнями парламенту повинен мати у розпорядженні міліцію та керувати нею для досягнення вказаних вище цілей з відома та за згодою більшості членів ради.

V. Лорд-протектор, з відома вказаної вище ради, повинен керувати всіма справами, що стосуються підтримання та зміцнення добросусідських відносин з іноземними королями, правителями і державами, а також, за згодою більшості членів ради, має право вести війну та укласти мир.

VI. Закони не можуть бути змінені, призупинені, виведені з вжитку чи відмінені, як і не можуть бути прийняті будь-які нові закони чи введені будь-які податки, збори чи податі, якими обкладається народ, іншим чином, як за його згодою, висловленою в парламенті...

VII. Парламенти повинні скликатися один раз в кожен третій рік, рахуючи з дня розпуску нині існуючого парламенту.

VIII. Ні парламент, який скликається вперше, ні скликання будь-яких наступних парламентів не можна відтермінувати, переривати або розпускати протягом п'яти місяців з дня їх першого засідання без їхньої на те згоди.

IX. (Кількість членів парламенту визначається: від Англії, Уельсу, островів Джерсей, Гернсей та міста Бервік-на-Твіді – не більше 400, від Шотландії – не більше 30, від Ірландії – не більше 30).

XIV і XV. (Особи, які брали участь в будь-якій війні проти парламенту, з 1 січня 1641 р. позбавляються як активного, так і пасивного виборчого права при виборах в найближчий парламент і в три наступні, якщо тільки ці особи не перебували згодом на службі парламенту і не довели своєї відданості останньому. Учасники ірландського повстання та католики позбавляються виборчих прав назавжди).

XVII. Особи, які будуть обрані в число членів парламенту, повинні бути відомі своєю чесністю, богобоязливістю, доброю поведінкою та мати не менше 21 року.

XVIII. Усі особи, які мають на правах власності або володіння від свого імені майно рухоме чи нерухоме вартістю 200 фунтів стерлінгів і не потрапляють під вказані вище обмеження, визнаються такими, що мають права вибирати членів парламенту від графств.

XXIII. (Лорду-протектору, за згодою більшості ради, належить право скликання, у випадку державної необхідності, надзвичайних сесій парламенту. Засідання цього парламенту не можуть бути відтерміновані і перервані...)

XXXII. Звання лорда-протектора над названими вище націями є виборним, а не спадковим; після смерті лорда-протектора на його місце негайно повинна бути обрана інша відповідна особа; цей вибір повинен проводитися радою, котра відразу ж після смерті лорда-протектора повинна зібратися в палаті...

XXXIII. Олівер Кромвель, капітан-генерал військ Англії, Шотландії та Ірландії, визнається і дійсним оголошується пожиттєво лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії та Ірландії й володінь, що їм належать.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870) / Сост. Е. Юровская. Москва, 1990. С.37–39.

Документ № 22.

БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ

1 квітня 1660 р.

(Витяг)

...Ми [король] кожен день у наших молитвах просимо божественне провидіння змилюватися над нами і над нашими підданими та вернути нам після стількох бід та страждань спокійне і мирне володіння цим нашим правом з можливо меншим кровопролиттям та втратою для нашого народу...

Для того, щоб страх перед покаранням не змусив у майбутньому будь-кого з тих, хто усвідомлює значення того, що відбулося наполягати на своїй невинності, чинити опір спокою та благополуччю своєї країни при поверненні королю, перам та народу їх справедливих, давніх та основних прав, ми оголошуємо дійсним, що ми даруємо вільне та загальне прощення... всім нашим підданим, незалежно від звання чи матеріального стану, які протягом сорока днів з моменту опублікування цього документа скористаються нашою милістю та прощенням і будь-яким публічним способом заявлять про це, а також про те, що вони знову стають нашими вірними та слухняними підданими за винятком тільки тих осіб, які будуть виключені парламентом в майбутньому...

...Ми оголошуємо свободу совісті, і жодна людина не повинна бути потурбована чи засуджена за релігійні розходження, що не порушують миру в королівстві...

Оскільки за період безладу, що тривав багато років, за час численних і великих революцій багатьох було нагороджено, чимало офіцерів, солдат та інших придбали численні маєтки, якими вони володіють в даний час, і ці надбання можуть тепер заперечуватися законом під різними приводами, ми бажаємо, щоб усі такі розбіжності і всі справи, що стосуються таких пожалувань, купівель та надбань, вирішувалися парламентом, який найкраще може справедливо задовольнити всіх зацікавлених.

Хрестоматія по новій історії. Т.1. 1640–1815. Москва, 1963. С.51–53.

Документ № 23.

ГРІН Д.Р.* ІСТОРІЯ АНГЛІЇ ТА АНГЛІЙСЬКОГО НАРОДУ
(Витяг)

З розпуском парламенту 1654 р. зникла всіляка тінь конституційного правління, і протекторат, що втратив через свою вину можливості законодавчого визнання, перетворився в звичайну тиранію. Правда, Кромвель оголосив себе зв'язаним "знаряддям правління"; але єдине значне обмеження, накладене на його владу "знаряддям" – неможливість збирати податки без згоди парламенту – було усунуте під приводом необхідності.

... Країна була розділена на десять військових округів і на чолі кожного поставлений генерал-майор, який мав право обеззброїти всіх католиків і роялістів і затримувати підозрілих осіб. Засоби для підтримання цього військового деспотизму були визначені указом державної ради, що постановила, що всі особи, які будь-коли воювали за короля, зобов'язані, незважаючи на закон про амністію, сплачувати щорічно десяту частину своїх доходів як покарання за свій роялізм. Деспотизм генерал-майорів знаходив собі підтримку в старих методах пригноблення. Повстання знаходило ревних прихильників в священників, які були усунуті від виконання своїх обов'язків, і як покарання їм було заборонено виступати в якості домашніх священників і вчителів. Встановлена сувора цензура для друкованих видань. Сплата податку, що визначався владою одного протектора, досягалася арештом майна; а коли у збірника податків вимагали задоволення в суді, адвоката, який його переслідував відправляли в Тауер.

... З головних планів Довгого парламенту найважливішим було об'єднання трьох королівств. ... Найважче було домогтися справжнього об'єднання Ірландії з іншими королівствами. Справу завоювання продовжував Айртон, а після його смерті закінчив так само нещадно, як воно було розпочате, генерал Льюдло. Тисячі ірландців загинули від голоду або меча. Один транспорт за іншим відправляли підкорених за океан для продажу на каторжні роботи на Ямаїці й у Вест-Індії. Понад 40 000 розбитим католикам було дозволено вступити на іноземну службу, й вони знайшли собі притулок у вигнанні під знаменами Франції та Іспанії. Справа умиротворення, розпочата Генрі Кромвелем, молодшим і найбільш здібним з синів протектора, виявилась ще згубнішою, ніж завоювання. ... Ірландці були розділені на розряди за ступнем їх ймовірної провини. Всім звинуваченим судом в особистій участі у побитті англійців виносилося покарання вигнання або

* Джон Ричард Грін відомий англійський історик-позитивіст XIX ст.

смерть. Загальна амністія, що позбавляла „злочинців більш дрібних” від слідства по інших справах, не поширювалась на землевласників. Католицькі власники, які висловлювали неприязнь до парламенту, навіть, якщо вони не брали участі у війні, карались позбавленням третини їх землі. Всі, хто піднімав зброю позбавлялись всього і виганялись в Коннаут, де для них з земель туземних кланів нарізалися нові ділянки. У нові часи жоден народ не спіткала така важка доля, як ірландців при цьому „умиротворенні”. Серед важких спогадів, які відчужують Ірландію від Англії, найгіршим залишається пам’ять про кровопролиття та конфіскації, проведені пуританами; найгіршим прізвиськом, яким може обізвати свого ворога ірландський селянин, залишається ім’я Кромвелля. При всій своїй нещадності політика протекторату досягла намічених нею цілей. Все туземне населення було доведено до повного безсилля. Мир і порядок були відновлені в Ірландії, а сильний потік протестантських поселенців з Англії і Шотландії приніс розореній країні новий благоустрій. Але найважливіше було поширення на Ірландію законодавчої унії, вже проведеної в Шотландії; а в спільному парламенті її представникам було відведено тридцять місць.

*Грин Д.Р. История Англии и английского народа /
Пер. с англ. Москва, 2005. С. 517-518.*

Документ № 24.

**АЛЕКСЕЄВ К.А. Ірландське повстання кінця XVII століття
(Витяг)**

...Реформація Генріха VIII розпочала боротьбу між Ірландією та Англією через те, що ірландці залишились вірними католицизму. Піком цієї боротьби стало повстання 1641-1652 рр. Як відомо, Кромвель та його генерали з неймовірною жорстокістю придушили повстання ірландців, після чого було проведене так зване „Облаштування Ірландії”, яке включало конфіскацію земель, переселення ірландців у фактичне гетто – в область Коннаут, позбавлення їх виборчих прав. Під час придушення повстання та наступного „облаштування” було фізично знищено 45% католицького населення острова. В католиків було конфісковано 6,8 млн акрів землі (80% їх земельної власності). Ті 55%, які залишилися живими, проживали на 14,5% ірландської землі, перебували в повних злиднях... У всьому майні Ірландії, католикам, які склали 72% населення, належало тільки 25% власності.... Що стосується англійців, то в 1652 р. вони володіли 86% всіх ірландських земель, 83% всіх будинків, 2/3 зовнішньої торгівлі.... абсентеїстам, тобто осо-

бам, які проживали поза Ірландією, належало 50% зовнішньої торгівлі, ¼ всього майна, що створювало можливість... виведення з Ірландії ^{9/14} її капіталу (64%). Таким чином, англійці монополюно заволоділи Ірландією, її землею та торгівлею, оскільки це відповідало інтересам англійського уряду, який не міг почувати себе в безпеці в Ірландії, доки більша частина країни не буде належати англійцям (шляхом переселення їх Ірландію або виселення ірландців з країни).

Алексеев К.А. Ирландское восстание конца XVII века
/ Вопросы истории. 2004. № 11. С. 29-30.

ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО

План

1. Французьке Просвітництво в системі європейської культури XVIII ст.
2. Світогляд Вольтера (Франсуа Марі Аруе).
3. Суспільно-політичні погляди Шарля Монтеск'є та Жана Жака Руссо.
4. Енциклопедисти та фізіократи.

Реферат: Історичні персоналії у творах Вольтера.

Джерела

- *Вольтер Ф.* Избранные произведения. Вступит. статья В.П. Волгина. Москва, 1947.
- *Вольтер Ф.* Бог и люди. Статьи, памфлеты, письма: В 2-х т. Москва, 1961.
- *Вольтер.* Философские сочинения. Москва, 1989.
- *Дидро Д.* Избранные произведения. Москва, 1951.
- *Монтескье Ш.* Избранные произведения. Москва, 1955.
- *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. Москва, 1969.

Дослідження

- *Акимова А.А.* Вольтер. Москва, 1970.
- *Альбина Л.Л.* Вольтер – историк в своей библиотеке // Новая и новейшая история. 1979. № 2.
- *Баскин М.П.* Монтескье. Москва, 1975.
- *Волгин В.П.* Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. Москва, 1958.
- *Далин В.М.* Из истории социальной мысли во Франции. Москва, 1984.
- *Дворцов А.Т.* Жан-Жак Руссо. Москва, 1980.
- *Другач Т.Б.* Дени Дидро. Москва, 1975.
- *Захара І.* Лекції з історії філософії. Львів, 1997.
- *Косминский Е.А.* Вольтер как историк // Вольтер. Статьи и материалы. Москва–Ленинград, 1948.
- *Момджян Х.Н.* Французское Просвещение XVIII века: Очерки. Москва, 1983.
- *Рассел Б.* Історія західної філософії. Київ, 1995.

- *Тырсенко А.В.* От Просвещения к революции. Общественно-политические взгляды Сийеса // Новая и новейшая история. 2001. № 5.

Методичні рекомендації

Метою теми є аналіз просвітницького руху Франції, визначення його характерних рис та особливостей, історичного значення.

Просвітництво залишило помітний слід в усіх сферах суспільного життя західної цивілізації: в науці, літературі, мистецтві, політиці (“освічений абсолютизм”), але головним чином – в історії суспільно-політичної думки та суспільного руху. При всьому розмаїтті думок більшість мислителів сходилася в його оцінці як передового новаторського явища.

При розгляді *першого питання* проаналізуйте умови розвитку французького Просвітництва, визначте його характерні риси та особливості. Наголосіть на тому, що виникнення Просвітництва у Франції значною мірою було зумовлене новими духовними запитами великосвітського суспільства, яке почувало себе вільнішим після смерті у 1715 р. “короля-сонця” Людовіка XIV і потребувало нових ідей та відчуттів. Це проявилось у витонченості та вишуканості літературних творів, які принесли славу французькому Просвітництву. Приділіть увагу таким формам спілкування елітарних верств суспільства, як “салони” (політичне, літературне спілкування, яке передбачало близькі родинні, станові, службові взаємини) та “академії” (спілкування більш спеціалізоване та відокремлене від сімейного побуту; членами академій були майже виключно представники дворянства та духовенства). З’ясуйте, наскільки станова відокремленість салонів та академій впливала на культурне життя суспільства у Франції. Порівняйте сприйняття головних цінностей і цілей Просвітництва французьким та англійським суспільствами. Проаналізувавши суспільно-політичні умови, в яких жили французькі просвітники, дайте відповідь на такі питання: чому у Франції просвітники не мали такого впливу в суспільстві, як в Англії чи Шотландії, а більшість діячів руху була переслідувана за свої переконання (Дені Дідро був ув’язнений у Венсенському замку, Вольтер – в Бастилії та ін.), чому одна з характерних ознак Просвітництва Франції – схильність його представників до відособленого теоретизування, а не до вироблення певних законопроектів; чому французькі просвітники опинилися на лівому фланзі європейського Просвітництва та що створило їм репутацію радикалів?

Окремо варто зупинитися на ставленні просвітників до католицької церкви, ідеологічна жорсткість якої не допускала відступу від догм

віровчення, виключала можливість компромісу, на зразок того, який склався між англіканською церквою та Просвітництвом в Англії. У цих умовах властиве більшості просвітників визнання факту Божественного творення світу набуло антицерковного відтінку, а критика релігійних догм, навіть найбільш поміркована – ореолу відчайдушної сміливості.

Друге питання присвячене аналізу суспільно-політичних поглядів філософа, письменника, поета, історика Вольтера (власне Франсуа Марі Аруе, 1694–1778). Проаналізуйте його праці (док. № 1) визначте основні світоглядні засади Вольтера (антиклерикалізм та деїзм, “філософія обірванців”, “філософ на троні”).

При розгляді *третього питання* заняття проведіть порівняльний аналіз суспільно-політичних поглядів Шарля Монтеск'є (1689–1755) та Жана Жака Руссо (1712–1778). Проаналізуйте працю Монтеск'є “Про дух законів” (1748), в якій викладені роздуми просвітника про фактори, що визначають “дух законів” того чи іншого народу, від яких залежать форми державності й на основі яких необхідно розробляти той чи інший конституційний проект (док. № 2).

Особливістю світогляду уродженця Женеви, політика, мораліста, психолога, педагога Жана Жака Руссо був радикалізм – перегляд деяких фундаментальних цілей та ідеалів французького Просвітництва. В основі радикалізму Руссо лежали його етичні погляди. На відміну від філософів, які вважали себелюбство та егоїзм сумісними з суспільним благом, він вимагав підпорядкування особистості блага суспільства. Домогтися цього він пропонував політичними методами. На прагненні Руссо пов'язати мораль з політикою ґрунтуються тоталітарні теорії пізнішого часу. Проаналізуйте його погляди на основі трактатів “Роздуми про походження та основи нерівності між людьми” та “Про суспільний договір, або принципи політичного права” (док. № 3). Поясніть який зміст автор вкладає у поняття “суверенітет” і “уряд”. Яку залежність вбачає французький філософ між законодавчою владою та урядом і як повинні будуватися між ними взаємини, щоб держава управлялася за законами справедливості?

Діяльності гуртка енциклопедистів та економістів-фізіократів присвячене *четверте питання* заняття. Розвиток суспільних наук, філософського матеріалізму та атеїзму, підготовка революції значною мірою пов'язані з творцями “Енциклопедії, або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” Д'Аламбером (1717–1783) і Дені Дідро (1713–1784). У 28 томах видання (17 томів тексту та 11 – ілюстрацій) вперше пояснені такі слова, як депутат, деспотія, конституція, привілеї та ін.

Визначаючи світоглядні засади енциклопедистів, наголосить на тому, що вони відкинули теологічний підхід до історії людства, а гаслом їхньої діяльності було: "Людина – це та унікальна річ, до якої ми маємо постійно повертатися". Творці "Енциклопедії", відмовившись від релігійної ідеології як такої, що приносить шкоду людству, гальмує його соціальну активність, увічнею станову нерівність, виявилися наївними оптимістами – вони вважали, що світська мораль може регулювати відносини між людьми. Революція кінця XVIII ст. продемонструвала, як легко досягти "революційної моралі" (Робесп'єр), коли людину засуджують до страти лише за її приналежність до контрреволюційного стану при радісному схваленні переможців.

Особливе місце у французькому Просвітництві займає група економістів-фізіократів, (поєднання грецьких слів "фізіос" – природа та "кратос" – сила; тобто прихильники панування сил природи в суспільному житті), які, на відміну від багатьох філософів, вірили у можливість співробітництва з владою у вирішенні конкретних проблем управління країною. Основним змістом вчення фізіократів було твердження про те, що сільськогосподарська праця є єдиною продуктивною і суспільно-корисною працею, тому необхідно приймати такі закони, які б сприяли розвиткові сільськогосподарського виробництва. Чи істинним, на Вашу думку, було дане твердження та чим пояснюється такий висновок фізіократів?

Визнаним лідером фізіократів був Франсуа Кене (1694-1774). До представників цієї школи можна віднести Жака Тюрго (1727-1781), Віктора-Рікеті Мірабо (1715-1789) та ін. Висвітліть діяльність Ж.Тюрго на посаді генерального контролера (міністра) фінансів, яку він отримав після смерті Людовіка XV в 1774 р. Чим завершився заклик фізіократів підвищити прибутковість сільського господарства шляхом запровадження свободи торгівлі та поліпшення агрокультури?

Отже, на середину XVIII ст. припадає розвиток французького Просвітництва. Ідеї французьких просвітників мали значний вплив на розвиток духовної культури країн Західної Європи, Північної та Південної Америки, Росію та ін. Саме в французькому Просвітництві можна знайти витoki багатьох фундаментальних ідей лібералізму, соціалізму та комунізму, які мали величезний вплив на світовий розвиток у XIX-XX ст.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

ВОЛЬТЕР

(Витяги з праць)

- Мені здається, що головне полягає не в метафізичній аргументації, а в тому, щоб зважити, чи потрібно для загального блага людей, цих нещасних мислячих тварин, прийняти існування Бога, який нагороджує та карає, який слугує нам водночас і вуздечкою і втіхою, чи облишити цю ідею, полишаючи нас у бідах без надії, а при здійсненні злочинів – без докорів сумління.
- Отже, віра в Бога, який винагороджує за добрі справи та карає за погані, прощає невеличкі провини, є найбільш корисною для людського роду. Це єдина вуздечка для могутніх людей, які нахабно здійснюють явні злочини. Це єдина вуздечка і для людей, які вміло здійснюють таємні злочини. Я не говорю вам, друзі мої, що до цієї необхідної віри треба примішувати забобони, які її ганьблять і які могли би навіть сприяти її загибелі. Атеїст – це чудовисько, яке пожирає тільки для того, щоб задовольнити свій голод. Забобонна людина – це інше чудовисько, яке мордує людей в ім'я обов'язку. Я завжди помічав, що можна вилікувати атеїста, але забобонну людину ніколи не можна вилікувати повністю. Атеїст – це розумна людина, яка помиляється, але яка мислить сама. Забобонна людина – це грубий дурень, який завжди має лише позичені в інших людей думки... Так, друзі мої, атеїзм і фанатизм – це два полюси смуту та жаху. Невелика зона добросовісності лежить між цими двома полюсами. Йдіть твердим кроком по цій стежині. Віруйте в благого бога та будьте добросовісними.
- Ви самі визнаєте, що віра в Бога утримала кількох людей на межі злочину: цього мені достатньо. Якщо ця віра попередила хоча б десяток вбивств, обманів і несправедливих вироків, то я вважаю, що її повинна прийняти вся земля.
- Жодне суспільство не може існувати без справедливості. То ж оголосимо Бога справедливим. Якщо закон держави карає явні злочини, привітаємо Бога, який карає таємні злочини. Нехай філософ буде спінозистом, якщо він бажає, але нехай державна людина буде деїстом. Ви не знаєте, що таке Бог, як він буде карати, як він буде винагороджувати. Але ви знаєте, що він повинен бути розумним владикою і чесним владикою; цього достатньо. Жоден смертний не повинен вам су-

перечити, тому що ви стверджуєте річ очевидну і необхідну для людського роду.

- На нашій нещасній планеті неможливо, щоб люди, живучи в суспільстві, не були розділені на два класи: багатих, які наказують, і бідних, які їм служать.
- Всі селяни не будуть багаті, і не потрібно, щоб вони були багаті. Необхідні люди, які володіють тільки руками і доброю волею. Вони будуть вільні продавати свою працю тому, хто краще заплатить. Ця свобода замінить їм власність. Їх буде підтримувати міцна віра в справедливу заробітну платню. Вони з радістю залучать свої сім'ї до своєю важкої, але корисної праці.
- Англійська нація – єдина в світі, якій вдалося обмежити владу королів, чинячи їй опір, і яка після довгих зусиль встановила, нарешті, це мудре правління, де володар всемогутній, якщо він хоче творити добро, але руки якого зв'язані, якщо він задумує зло; де вельможі величні без нахабності і васалів і де народ бере участь в управлінні, не вдаючись до смуту.
- Не вірили, що володарі чимось зобов'язані філософам. Однак істиною є, що цей філософський дух, який охопив всі стани, крім простого люду, багато сприяв тому, щоб виховати почуття поваги до прав володарів. Сварки, які колись призводили до відлучень, інтердиктів, розколів, тепер не спричиняють їх. Говорять, що народи були б щасливіші, маючи володарів-філософів, однак і володарі були б щасливіші, якби мали значну кількість підданих-філософів.
- Забобон – найстрашніший ворог людського роду. Коли він опанує володаря, то перешкоджає йому чинити добро для свого народу; коли він запанує народом, то піднімає його проти володаря. На землі не було жодного випадку, коли б філософи виступили проти законів володаря. Не знайдеться століття, в котрому б забобон та релігійне піднесення не стали причиною смуту, які вселяють жах.
- Подібно до того, як найбільшим фізичним злом є смерть, так найбільшим моральним злом є, звичайно, війна. Вона тягне за собою всі злочини, пограбування, спустошення, всеможливі види смерті.
- Росте нове покоління, яке ненавидить фанатизм. Настане день, коли при керівництві стануть філософи. Готується царство розуму.

Антология мировой философии: В 4-х т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. Москва, 1970. С. 547–557.

Документ № 2.

Шарль Монтеск'є "ПРО ДУХ ЗАКОНІВ"

1748 р.

(Витяги)

Про принцип різних типів правління

Природа республіканського правління полягає в тому, що при ньому верховна влада належить усьому народу або певній кількості родин; природа монархічного – в тому, що там влада належить володареві, який управляє відповідно до встановлених законів; природа деспотичного типу правління – в тому, що там керує одна особа за своєю волею та забаганками.

Про закони виховання

Закони виховання повинні бути різними для кожного типу правління: в монархіях їх предметом буде честь, у республіках – добродетель, у деспотіях – страх.

Про виховання в монархіях

У монархіях виховання отримують в основному не в публічних школах, де навчаються діти; справжнє виховання починається для людини лише з часом її вступу в світ. Світ – ось та школа, де ми знайомимося з тим загальним нашим наставником і керівником, ім'я котрому – честь.

Про виховання в деспотичній державі

Як у монархічних державах виховання прагне вселити в серця дух зарозумілості, так у деспотичних державах воно прагне його принизити. Воно повинно бути просякнуте духом рабства.

У певному змісті виховання там зовсім відсутнє. Потрібно позбавити людину всього, щоб дати їй дещо, і спочатку зробити з неї дурного підданого, щоб потім отримати доброго раба.

Про виховання в республіканській державі

Ні одне правління не потребує допомоги виховання такою мірою, як республіканське. Страх у деспотичних державах зароджується сам по собі, під впливом погроз та покарань; честь у монархіях знаходить собі опору в пристрастях людини і сама служить їм опорою; а політична чеснота є самовідданість – річ завжди дуже важка.

Цю чесноту можна визначити як любов до законів і до вітчизни. Ця любов, що вимагає постійної переваги суспільного блага над особистим, лежить в основі всіх приватних чеснот: всі вони становлять не що інше, як цю перевагу.

Ця любов набуває особливої сили в демократіях. Тільки там управління державою довіряється кожному громадянину. Але уряди підвладні тому ж закону, що й усі речі в світі. Щоб зберегти їх, потрібно їх любити. Нам ніколи не доводилося чути, щоб володар не любив монархії, а деспот ненавидів деспотизм.

Отже, справа в тому, щоб запровадити в республіці цю любов, саме її й повинно формувати виховання. Але найкращий засіб прищепити дітям любов до вітчизни полягає в тому, щоб ця любов була в батьків.

Народ вироджується не в момент свого зародження; він гине лише тоді, коли зрілі люди вже розбещені.

Про переваги монархічного типу правління

Народи, котрі живуть під захистом хорошого управління, щасливіші тих, котрі, не знаючи ні законів, ні начальників, поневіряються по лісах; подібно і монархи, які підкоряються основним законам своєї держави, щасливіші від тих деспотичних володарів, в яких немає нічого, здатного управляти серцями їх підданих і навіть власним серцем.

Про становище жінок у різних державах

У монархіях жінкам не притаманна скромність, оскільки, за умовами свого суспільного становища, вони покликані до двору, там заражаються духом вільної поведінки... Кожен прагне використати їхню прихильність та пристрасі в кар'єрних цілях. Оскільки ж через властиву їм слабкість гордість заміняється в них марнославством, то розкіш завжди панує разом з ними.

У деспотичних державах жінки не створюють розкоші, але вони самі стають там предметом розкоші. Їхнє рабство повинно досягати крайніх меж.

У республіках жінки вільні за законом, але поневолені правилами моралі; розкіш викорінена з цих держав, а разом з нею – розпуста й вади.

Про правління жінок

Суперечить і розуму, і природі ставити жінок на чолі дому, як це було в єгиптян; але немає нічого неприродного в тому, щоб вони управляли державою. У першому випадку властива їм слабкість не дозволяє їм переважати; у другому ж – ця сама слабкість надає їхньому управлінню ту лагідність та поміркованість, які набагато важливіші для доброго управління, ніж суворі та жорстокі моральні якості.

Про дух крайньої рівності

У природному стані люди народжуються рівними, але вони не можуть зберегти цієї рівності: суспільство забирає її в них, і вони знову стають рівними лише завдяки законам.

Розпізнавальні властивості республіки

Республіка за своєю природою передбачає невелику територію, оскільки в іншому випадку вона не втримається. У великій республіці будуть і великі багатства, а отже, і непомірні бажання. Коло суспільних інтересів, які доручаються турботам громадянина, стане надто об'ємним. Посиляться особисті інтереси. Спочатку людина відчує, що вона може стати щасливою, великою і славною поза своєю вітчизною, а згодом переконається, що вона може досягнути величчї тільки одна на руїнах вітчизни.

Розпізнавальні властивості монархії

Монархічна держава повинна бути середніх розмірів. Якщо б вона була малою, вона сформувалась би як республіка; а якщо б вона була надто простора, то перші особи в державі, сильні за своїм становищем, перебуваючи далеко від володаря і маючи власний двір в стороні від його двору, захищені від швидких каральних заходів законами та звичаями, могли б перестати йому коритися...

Розпізнавальні властивості деспотичного типу правління

Великі розміри імперії – передумова для деспотичного управління. Потрібно, щоб віддаленість місць, куди розсилаються накази правителя, врівноважувалися швидкістю виконання цих наказів; щоб перешкодою, яка стримує недбалість з боку начальників віддалених областей та їх чиновників, служив страх; щоб уособленням закону була одна людина; щоб закон безперервно змінювався з урахуванням всеможливих випадковостей, кількість яких завжди зростає з розширенням кордонів держави.

Як республіки захищають свою безпеку

Невеликі республіки гинуть від зовнішнього ворога, а великі – від внутрішньої виразки.

Люди... винайшли особливий лад, який поєднує внутрішні переваги республіканського правління з зовнішньою силою монархічного правління. Я говорю про федеративну республіку.

Складаючись з невеликих республік, федерація користується благами внутрішнього управління кожної з них, а для відносин зовнішніх вона має, завдяки об'єднанню сил, усі вигоди великих монархій.

Як забезпечують свою безпеку деспотичні держави

Республіки захищають себе, поєднуючись одна з одною, а деспотичні держави заради цієї ж мети відокремлюються і, так би мовити, ізолюються одна від одної. Вони жертвують частиною своєї країни, спустошують її окраїни і перетворюють їх у пустелю, внаслідок чого центр держави стає неприступним ворогові.

Деспотична держава, захищаючи себе, використовує ще й інший тип відокремлення; вона передає свої віддалені провінції в управління васальним державам... турки з великими для себе вигодами помістили між собою і своїми ворогами татар, молдаван, валахів і колись – трансильванців.

Як забезпечує свою безпеку монархія

Монархія не руйнує сама себе, як деспотична держава. ...в монархії є фортеці для захисту кордонів та армії для захисту цих фортець. Деспотичні держави здійснюють напади одна на другу; війни ведуться тільки між монархіями.

Фортеці становлять приналежність монархії; деспотичні держави бояться будувати їх у себе. Вони нікому не зважуються довірити їх, оскільки там ніхто не любить ні держави, ні монарха.

Що таке свобода

Політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити, що заманеться. У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися, і не бути примушеним робити те, чого не хочеш.

Необхідно з'ясувати для себе, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода – це право робити все, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни.

Про державний лад Англії

У кожній державі є три типи влади: влада законодавча, влада виконавча, яка відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, яка відає питаннями права цивільного.

У силу першої влади монарх або заклад створює закони, тимчасові або постійні, та виправляє або скасовує існуючі закони. В силу другої влади він оголошує війну або укладає мир, посилає або приймає послів, забезпечує безпеку, попереджує нашествия. В силу третьої влади – карає злочини та вирішує сутички приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави.

Для громадянина політична свобода – це душевний спокій, що базується на переконанні в своїй безпеці. Щоб володіти цією свободою, необхідне таке правління, при якому один громадянин може не боятися другого.

Якщо законодавча та виконавча влади будуть поєднані в одній особі або закладі, то свободи не буде, оскільки можна остерігатися, що цей монарх або сенат почне створювати тиранічні закони для того, щоб таким же чином тиранічно їх застосовувати.

Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі сваволі, оскільки суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати пригноблювачем.

Все загинуло б, якби в одній і тій же особі або закладі, який складається з сановників, з дворян або простих людей, були поєднані ці три влади: влада створювати закони, реалізувати постанови загальнодержавного характеру та влада судити злочини або позови приватних осіб.

Про те, що католицька релігія більшою мірою узгоджується з монархічним типом правління, а протестантська – з республіканським

У період виникнення і первинного розвитку в державі релігія зазвичай узгоджується з загальним ладом правління, тому що як ті, хто її приймає, так і ті, хто її запроваджує, не мають інших уявлень про громадянський порядок, окрім тих, які панують у державі, де вони народились і виростили.

Коли два століття тому християнську релігію спіткав нещасний поділ на католицьку та протестантську, північні народи прийняли протестантство, південні ж залишились католиками.

Причина цього та, що в північних народів існує і завжди буде існувати дух незалежності та свободи, невластивий південникам; тому релігія без явного глави більше відповідає духу незалежності цього клімату, ніж та, котра такого главу має.

Ш.Монтескьє. Избранные произведения. Москва, 1955. С.157–733.

Документ № 3.

**Жан-Жак Руссо.
“РОЗДУМИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ
ТА ОСНОВИ НЕРІВНОСТІ МІЖ ЛЮДЬМИ”**

1755 р.

(Витяги)

Я помічаю двояку нерівність у людському роді: одна, яку я назву природною або фізичною, оскільки вона встановлена природою, полягає у різниці віку, здоров'я, тілесних сил та розумових або душевних якостях. Друга ж може бути названа моральною або політичною, оскільки вона залежить від свого роду договору і встановлена або, принаймні, стала правомірною за згодою людей. Вона полягає в різних привілеях, якими одні користуються на шкоду іншим, у тому, наприклад, що одні багатші, більш шановані і могутніші, ніж інші, або навіть змушують їх користися собі.

Я відзначив би ту обставину, що північні народи назагал випереджають південні в сфері промисловості, оскільки їм важче без неї обійтися, і що, таким чином, природа, ніби прагнучи встановити відому рівність, наділила уми продуктивністю, в якій відмовила ґрунту.

Перший, кому прийшло на гадку, обгородивши ділянку землі, сказати: “Це моє”, і хто знайшов людей доволі простодушних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Від кількох злочинів, війн та вбивств, від кількох бід та жахів позбавив би рід людський той, хто, витягнувши кілки і засипавши рів, крикнув би своїм ближнім: “Не слухайте цього ошуканця, ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля – нікому!”.

...Перші завоювання людини відкрили їй можливість швидше досягати успіху. Чим більше розвивався розум, тим успішніше розвивалась промисловість... Це була епоха першого перевороту. Утворились і відокремились сім'ї; появились зародки власності, а разом з тим вже виникли, можливо, сутички та сварки.

...Але з тієї хвилини, як людина почала відчувати потребу в допомозі іншої, з тієї хвилини, як люди зауважили, що одному корисно мати запас їжі, достатній для двох, рівність щезла, виникла власність, неминучою стала праця, і просторі ліси перетворились у веселі ниви, які потрібно було поливати людським потом і на яких скоро зійшли та розцвіли разом з посівами рабство і злидні.

Великий переворот цей стався завдяки винайденню двох мистецтв: обробки металів та землеробства. В очах поета – золото та срібло, а в очах філософа – залізо та хліб цивілізували людей і занестили людський рід.

Якщо ми простежимо за прогресом нерівності у зв'язку з цими різними переворотами, то побачимо, що виникнення законів і права власності були початковим пунктом цього прогресу, встановлення магістратури [уряду] – другим, а третім, і останнім – зміна правомірної влади на таку, що заснована на сваволі; так що відмінність між багатим і бідним була узаконена першою епохою, відмінність між сильним і слабким – другою, а третьою – відмінність між паном і рабом. Це – остання сходинка нерівності, та межа, до котрої приводять всі решту, якщо тільки нові перевороти зовсім не знищують управління або не наближать його до правомірного облаштування.

**“ПРО СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР,
АБО ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВА”**

1762 р.

(Витяги)

Людина народжена вільною, але між тим вона всюди в кайданах.

Ця загальна свобода є наслідком людської природи. Її перший закон – турбота про самозбереження, її перші турботи – ті, котрі людина зобов'язана мати стосовно самої себе; і як тільки людина досягає розумного віку, то стає своїм власним господарем, виступаючи в ролі єдиного судді тих засобів, які придатні для її самозбереження.

Оскільки жодна людина не має природної влади над собі подібними і оскільки сила не створює жодного права, то як основа всякої законної влади серед людей залишаються договори.

Відмовитися від своєї свободи – означає відмовитися від своєї людської гідності, від права людини, навіть від її обов'язків. Немає такої винагороди, яка могла би відшкодувати зречення від усього. Така відмова несумісна з людською природою; відібрати всяку свободу в своїй волі рівнозначно відчуженню всяких моральних мотивів у своїх вчинках.

Отже, з якої б точки зору не розглядати речі, право рабства нікчемне, і не тільки тому, що воно незаконне, а й тому, що воно абсурдне і нічого не означає. Слова *раб* і *право* суперечливі; вони виключають одне одного.

Таким чином, якщо ми усунемо з суспільного договору те, що не становить його сутність, то ми виявимо, що він полягає у наступному: *Кожен з нас віддає свою особу і все своє єство під верховне керівництво загальної волі, і ми разом приймаємо кожного члена як невід'ємну частину цілого.*

Замість окремої особи кожного, хто домовляється, цей акт асоціації негайно створює моральне та колективне ціле, складене з стількох членів, скільки збори мають голосів, ціле, яке отримує шляхом цього самого акту свою єдність, своє загальне я, життя і волю. Ця суспільна особа, складена шляхом з'єднання всіх решти осіб, отримала в минулі часи назву *громадянська община*, а тепер називається *республікою*, або *політичним тілом*, яке іменується своїми членами *державою*, коли вона пасивна, і *сувереном*, коли вона активна, *державою* – при співставленні її з її подібними. Стосовно учасників вони колективно приймають ім'я *народу*, а окремо називаються *громадянами* як учасники суверенної влади, і *підданими* як такі, що підкоряються законам держави.

Суверен, утворений з приватних осіб, що є його складовими, не має і не може мати інтересів, що суперечать їхнім інтересам; тому піддані не потребують гарантії проти суверенної влади, оскільки неможливо передбачити, щоб організм захотів шкодити всім своїм членам, і ми побачимо нижче, що він не може шкодити нікому зокрема. Суверен завжди є тим, чим він повинен бути вже тому, що він існує.

Однак справа не лише у ставленні підданих до суверена; незважаючи на спільний інтерес, ніхто не ручався б за виконання прийнятих ними на себе зобов'язань, якщо б суверен не знайшов засобів забезпечити собі їхню вірність.

Щоб цей суспільний договір не виявився простою формальністю, він мовчазно включає в себе наступне зобов'язання, яке одне лише може надати силу іншим зобов'язанням, а саме: якщо хто-небудь відмовиться коритися загальній волі, то він буде примушений до покори всім політичним організмом; а це означає лише те, що його силою змусять бути вільним, оскільки договір в тому і полягає, що, даючи кожного громадянина у розпорядження вітчизни, він гарантує його від всякої особистої залежності. Ця умова становить таємницю і руйнівну силу політичної машини, і тільки вона одна робить законними громадянські зобов'язання, які без цього були б нікчемними, тиранічними і давали б лише привід до величезних зловживань.

Я стверджую, що суверенітет, який є тільки здійсненням загальної волі, не може ніколи відчужуватися і що суверен, який є не чим іншим, як колективною істотою, може бути представлений тільки самим собою; влада може, звичайно, передаватися, але не воля...

На тих самих основах, на яких суверенітет невідчужуваний, він і неподільний, оскільки одне з двох: або воля загальна, або ні; або це воля всього народу, або це воля тільки частини його. У першому випадку ця оголошена загальна воля є актом суверенітету і становить закон; у другому – це тільки приватна воля або акт магістратури (посадових осіб), щонайбільше – це декрет.

Суспільний договір встановлює між усіма громадянами таку рівність, що вони вступають в згоду на одних і тих же умовах і повинні всі користуватися однаковими правами. Таким чином, з самої природи договору витікає, що всякий акт суверенітету, тобто всякий справжній акт загальної волі, зобов'язує або однаково обдаровує всіх громадян, так що верховна влада знає тільки сукупність народу і не робить різниці між тими, хто її складає.

Я називаю республікою всяку державу, що управляється законами, якою б не була форма управління, тому що тільки в цьому випадку визначальним є суспільний інтерес, і суспільна справа має яке-небудь значення. Всякий законний уряд є уряд республіканський.

Якщо дослідити, в чому саме полягає найбільше благо всіх, яке повинно бути цілком всякої системи законодавства, то ми знайдемо, що благо це зводиться до двох найважливіших речей: свободи та рівності; свободи – тому, що всяка приватна залежність рівнозначна вилученню в державного організму певної сили; рівності – тому, що свобода не може існувати без рівності.

...Слово "рівність" не означає, що ступені влади та багатства повинні бути абсолютно однакові; що стосується влади, вона не повинна доходити до насильства і застосовуватися по-іншому, як з огляду на певні положення і закони; що ж стосується багатства – жоден громадянин не повинен бути настільки багатим, щоб міг купити іншого, і жоден – настільки бідним, щоб бути змушеним продавати себе. Це передбачає з боку заможних людей поміркованість у користуванні майном і впливом, а з боку людей незаможних – поміркованість у своїй жадібності та заздрісності.

Отже, я називаю урядом, або верховним управлінням, законне здійснення функцій виконавчої влади, а урядом, або володарем – орган або людину, яким ця влада доручена.

Народні депутати не є і не можуть бути представниками народу, вони тільки його комісари; вони нічого не можуть ухвалювати остаточного; всякий закон, який народ не ратифікував особисто, недійсний; це навіть не закон.

Оскільки закон є не що інше, як оголошення загальної волі, то зрозуміло, що в своїй законодавчій владі народ не може бути представлений, але він може і повинен бути представлений у своїй виконавчій владі, яка є лише силою, застосованою згідно з законом.

Піддані повинні звітувати суверену про свої переконання лише у випадку, якщо ці переконання стосуються общини. А державі важливо, щоб кожен громадянин мав релігію, яка б змушувала його любити свої обов'язки. Але догми цієї релігії цікавлять державу та її членів лише настільки, наскільки вони стосуються моралі та обов'язків, які людина, що вірить у них, зобов'язана виконувати стосовно ближнього. Крім них, кожен може мати які завгодно переконання, причому суверену зовсім не потрібно їх знати, тому що він зовсім не компетентний у питаннях неба, і не його справа, яка доля чекає його підданих у потойбічному житті, лише б вони були хорошими громадянами в житті земному.

Існує, таким чином, символ віри чисто громадянський, статті якого суверен має право встановлювати не як догми релігії, а як почуття суспільності, при відсутності яких не можна бути ні хорошим громадянином, ні вірнопідданим. Не маючи можливості примушувати будь-кого вірити у встановлені ним догми, держава може вигнати з своїх меж усякого, хто в них не вірить; вона може його вигнати... як людину несупільну, як громадянина, нездатного любити відверто закони і справедливість і нездатного також принести в жертву, у випадку необхідності, своє життя своєму обов'язку. Якщо ж хто-небудь, визнавши публічно ці догми, поводить себе як невіруючий в них, то він повинен бути покараний смертю: він здійснив величезний злочин: збрехав перед законами.

Антологія мирової філософії: В 4-х т. Т.2. Європейська філософія від епохи Відродження до епохи Просвіщення. Москва, 1970. С.560–573.

УТВОРЕННЯ США

План

1. Причини війни за незалежність 1775–1783 рр.
2. “Декларація незалежності” та формування держави.
3. Конституція 1787 р. і Білль про права.

Реферати: Джордж Вашингтон: людина та політик.
Особливості ідеології американського Просвітництва.

Джерела

- Американские просветители. Избр. произведения: В 2-х т. Москва, 1968–1969.
- *Джефферсон Томас*. Атобиография. Москва, 1990.
- Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков. Москва, 1957.
- *Пейн Т.* Избранные произведения. Москва, 1959.
- Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990.
- Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки 1640–1870 / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990.
- *Франклин В.* Избранные произведения. Москва, 1956.
- Хрестоматия по новой истории. Т 1. 1640–1815. Москва, 1963. С.419–423.
- Хрестоматия по новой истории 1640–1870 / Ред. В.Сироткин. Москва, 1990.
- *Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.* Warszawa, 1999.

Дослідження

- *Аптекер Г.* Американская революция 1763–1782. Москва, 1962.
- *Аптекер Г.* История американского народа. Колониальная эра. Москва, 1961.
- Война за независимость и образование США / Под ред. Г.В.Севастьянова. Москва, 1976.

- *Ефимов А.В.* Очерки истории США. От открытия Америки до окончания гражданской войны. Москва, 1958.
- *История США / Ред. Н.Болховитинов.* Т.1. Москва, 1983.
- *Каррі Девід П.* Конституція Сполучених Штатів Америки. Київ, 1993.
- *Самойло А.С.* Английские колонии в Северной Америке в XVII веке. Начальный период истории США. Москва, 1963.
- *Севостьянов Г.Н., Уткин А.* Томас Джефферсон. Москва, 1976.
- *Согрин В.В.* Основатели США. Исторические портреты. Москва, 1983.
- *Согрин В.В.* Образование североамериканского государства: новое прочтение // Новая и новейшая история. 2002. № 5. С. 18-34.
- *де Токвіль А.* Про демократію в Америці. Київ, 1999.
- *Фурсенко А. А.* Американская революция и образование США. Ленинград, 1978.
- *Яковлев Н.Н.* Вашингтон. Москва, 1976.

Методичні рекомендації

Метою теми є з'ясування причин конфлікту між північноамериканськими колоніями та метрополією – Англією, що переріс у війну за незалежність, яка набула характеру революції й привела до утворення першої демократичної республіки нового часу – США; аналіз найбільш значних конституційних актів американської революції XVIII ст., зокрема Декларації незалежності, конституції 1787 р. і “Білля* про права”.

Оскільки найважливішою об'єктивною передумовою визвольного руху в колоніях був прогрес, досягнутий на середину XVIII ст. в розвитку політичного життя американського суспільства, соціально-економічних відносин, то розгляд *першого питання* треба почати з визначення політичних та економічних факторів, які відрізняли життя в північноамериканських колоніях від традиційного укладу Англії і що призвели до утворення США. Прокоментуйте точку зору на ці події дослідника історії США В.Согріна (док. № 13).

* Білля (від англ. bill – печатка, документ з печаткою) – у правовій системі США – проект закону, що вноситься урядом або членом парламенту. Перші десять поправок до Конституції США називають “Біллем про права” за аналогією з актом англійського парламенту 1689 р. про обмеження прав короля.

У процесі формування нової нації важливе значення мали політичні фактори. На середину XVIII ст. у всіх колоніях склалась практично однотипна політична організація (встановився олігархічний тип правління). Колоніями управляли на основі хартій найбільш маєтні та впливові сімейні клани. Разом з тим склалася, хоча й у недосконалому вигляді, система поділу влади – законодавчої в особі асамблеї або зборів фріменів* та виконавчої, яку здійснював губернатор; як правило, від нього залежала і судова влада. Але й губернатори підпорядковувались законодавчим асамблеям, оскільки ті визначали бюджет колоній, включаючи платню губернатора. Протягом усього колоніального періоду між губернаторами та законодавчими асамблеями точилася боротьба, що свідчила про загострення ситуації, пов'язаної зі зростанням політичної самосвідомості американців (док. № 6).

Значного поширення набули ідеї Просвітництва, успішно розвивалися світська освіта, наука, література та мистецтво. Саме на базі колоніальних коледжів згодом вирости такі всесвітньо відомі американські університети, як Гарвардський, Єльський, Принстонський, Колумбійський. Американське Просвітництво представлене іменами Бенджаміна Франкліна та Томаса Джефферсона. При цьому необхідно зазначити, що розвиток культури в кожній колонії йшов своїм шляхом, що визначалося умовами матеріального життя колоністів.

Наголошуючи на залежності економічного розвитку колоній від потреб метрополії, проаналізуйте, чи завжди внутрішній розвиток колоній відповідав інтересам метрополії (феодалізм не міг утвердитися в Північній Америці, де була відсутня головна умова його існування – монополне право феодалів на землю). Охарактеризуйте таке типово американське явище, як скваттерство**, та політику метрополії й колоніальної влади стосовно нього, визначте роль принципу “вільний фермер на вільній землі”. На конкретних фактах (парламентські акти, що регламентували зовнішню торгівлю колоній, заборона створювати обробну промисловість (док. № 5), закон 1763 р. про заборону самовільного поселення на заході (док. № 1), акт 1765 р. про розквартирування в Америці 10 тис. солдат регулярної англійської армії, акт про

* Фрімени (від англ. free men – “вільні люди”) – повноправні громадяни північноамериканських колоній, переважно англійські джентрі, акціонери компаній та поселенці, які самі заплатили за свій переїзд в Америку.

** Скваттерство (від англ. squatter, squat – селитися на чужій землі) – фермер-колоніст, що зайняв вільну, необроблену ділянку землі при колонізації в США.

гербовий збір та ін. (док № 3) доведіть, що намагання метрополії обмежити свободу підприємництва в колоніях та підкорити їх своїм інтересам створили економічні передумови війни за незалежність (док № 2).

Отже, в XVII ст., коли колоністи найбільше потребували опіки метрополії, вона була зайнята власними проблемами (боротьбою короля та парламенту, революцією, реставрацією Стюартів). У XVIII ст. колонії визріли для незалежності, але Велика Британія, стабілізувавши своє внутрішнє становище та здобувши перемогу над Францією у Семилітній війні (1756–1763), стала повновладним господарем Північної Америки, приєднавши Канаду та інші французькі володіння.

Спроби метрополії обмежити свободу економічної та політичної діяльності в колоніях наштовхнулися на опір населення. Найбільше обурення колоністів викликав схвалений у 1765 р. англійським парламентом акт про гербовий збір, щоправда, не стільки своєю важкістю, скільки самим фактом втручання Лондона у внутрішні справи колоній (док. № 3, 4). Ставлячи під сумнів право парламенту, в якому колонії не були представлені, обкладати їх податком (гасло: “Ніяких податків без представництва”), колоністи таким чином поставили під сумнів владу парламенту взагалі. Чи можна, на Вашу думку, вважати, що перехід до нової політики – “політики вулиці” – визначив долю закону про гербовий збір (при цьому приділіть увагу діяльності свого роду політичних клубів під назвою “Сини свободи”, створених радикально налаштованими колоністами). Чи мав, на вашу думку, рацію американський історик Дж. Міллер, який стверджував, що, якби Англія не скасувала закон про гербовий збір, а спробувала силою втілити його в життя, то війна за незалежність почалася б не в 1775–1776 рр., а на десять років швидше?

Охарактеризуйте такі форми організації колоністами опору діям Великої Британії, як кампанія бойкоту англійських товарів, фермерський рух, який найбільше поширився в Північній та Південній Каролінах (рух “регуляторів” – вимоги впорядкувати систему оподаткування, забезпечити справедливе представництво в судах та місцевих органах влади) і Нью-Йорку (рух “левелерів” – рівність прав на землю для всіх).

Розгляньте ті репресивні заходи корони (закриття бостонського порту; акт, згідно з яким особи, запідозрені в антиурядовій діяльності, за рішенням британської адміністрації могли бути направлені для суду в Англію або будь-яку колонію; Квебекський акт – приєднання американського північного заходу до англійської провінції Квебек), що стали поштовхом до скликання у 1774 р. у м. Філадельфія першого Континентального конгресу – ради представників колоній.

Приступаючи до розгляду *другого питання* заняття – вивчення Декларації незалежності США (4 липня 1776 р., автор Т.Джефферсон), підкресліть, що це була перша перенесена на практичний ґрунт декларація прав людини, що спиралася на передові теорії англійських філософів XVII ст. та французьких просвітників XVIII ст. (проаналізуйте зміст памфлету англо-американського філософа, публіциста Т.Пейна “Здоровий глузд”, який став найважливішим трактатом американської революції, док. № 7). Вперше в історії державний документ проголошував принцип народного суверенітету як основу державного устрою, тобто уряд відкинув середньовічну теорію про право одного народу панувати над іншими народами та династичний принцип формування керівних органів влади (док. 8). Визначте, у чому, при складанні Декларації незалежності, проявився компроміс між передовою буржуазією північних штатів та магнатами рабовласницького плантаторського Півдня, знайдіть витoki конфлікту, який через 85 років призвів до кровопролитної громадянської війни Півночі та Півдня.

Завершуючи відповідь, визначте значення Декларації незалежності.

При вивченні “Статей конфедерації* і вічного союзу” 1781 р. (док. № 9), які були першою спробою вироблення нової конституції молодій американській республіці, зверніть особливу увагу на пункти, які фіксували права штатів, на роль “Комітету штатів”, колишнього уряду країни. Аналіз всього документу допоможе зробити загальний висновок про рівень централізації влади в американській республіці (на відміну від всевладного французького Конвенту, Континентальний конгрес не міг узурпувати владу, оскільки йому довелося б у такому випадку воювати з усіма 13 штатами; посада глави держави не передбачалася, конгрес не мав права збирати податки і т.п.), з’ясувати суперечності штатів та їх причини. Яке значення для США мав Паризький договір з Великобританією (док. № 10)?

Розгляд *третього питання* варто розпочати з аналізу загальних причин, які викликали перегляд “Статей конфедерації” й прагнення зміцнити центральний державний апарат США. При вивченні статей

* Конфедерація (від лат. confederatio – спілка, об’єднання) – союз держав, які зберігають незалежність, але об’єднані одним або декількома загальними органами. На відміну від конфедерації, федерація (від лат. federatio – союз) – союзна держава, яка складається з ряду держав, має єдині законодавчі органи, загальнофедеральні законодавства, бюджет, збройні сили. Водночас кожна складова частина федерації має свої законодавчі, виконавчі та судові органи.

конституції 1787 р*. виділіть умови, в яких вона складалась, вкажіть соціальний склад конституційного Конвенту** та дайте оцінку боротьбі, яка розгорнулася під час роботи над текстом головного законодавчого акта США. Визначте функції законодавчої, виконавчої та судової влади за конституцією 1787 р. (док. № 11, 12), звернувши особливу увагу на роль конгресу (сенату й палати представників), права президента США і особливо Верховного суду. Врахувавши перелічене, дайте відповідь на запитання, якою республікою можна назвати США – парламентською чи президентською?

Охарактеризуйте виборче право в Конституції 1787 р. – питання, віднесене до прерогативи штатів. Запроваджувалися прямі вибори палати представників конгресу пропорційно до кількості жителів штатів (рабовласницьких – з урахуванням 3/5 рабів), а кількість сенаторів була визначена однаковою від кожного штату (по 2 особи), щоб не обмежувати інтереси малих штатів. Виборчого права було позбавлено жінок, індіанців, негрів-рабів. З'ясуйте, як була вирішена проблема рабства в конституції.

Значний інтерес становить питання про боротьбу навколо створення та ухвалення конституції США, в результаті чого в конституцію під тиском американських громадян були внесені важливі та прогресивні доповнення, оформлені в так зв. "Біллі про права" (1789 р. – проголошувалися свобода слова, друку, зборів, совісті, запроваджувався суд присяжних та ін.).

Оскільки Конституція 1787 р. чинна понині, необхідно у загальних рисах ознайомитися з поправками, внесеними в неї з того часу.

Отже, процес утворення США мав революційний характер. Перемога американського народу завдала удару найсильнішій колоніальній державі – Англії і вплинула на зростання національно-визвольного руху проти іспанського, португальського та французького колоніального гніту в Латинській Америці. США стали першою демократичною республікою нового часу, її устрій втілював політичні ідеали епохи Просвітництва.

* Конституція набула чинності 26 липня 1788 р., але два штати – Північна Кароліна та Род-Айленд – схвалили її лише 3 листопада 1791 р. Офіційною датою ухвалення конституції вважається 17 вересня 1787 р., тобто день затвердження конституції Конгресом.

** Конвент (від лат. *conventus* – збори) – законодавчий орган, що скликається для складання або зміни конституції.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

ПРОКЛАМАЦІЯ КОРОЛЯ ГЕОРГА III ПРО ЗАБОРОНУ КОЛОНІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ ЗА АЛЛЕГАНСЬКИМИ ГОРАМИ

7 жовтня 1763 р.

(Витяг)

...Оголошуємо наше верховне повеління і розпорядження, щоб ні губернатор, ні головнокомандувач будь-якої з наших колоній — Квебек, Східна Флорида чи Західна Флорида — не давали під жодним приводом дозволу на дослідження земель і не надавали будь-яких прав на землі, що лежать за межами керованих ними територій, описаних у грамотах про їх призначення; а також, щоб ні губернатор, ні головнокомандувач будь-якої іншої нашої колонії чи плантації в Америці не давали ні зараз, ні до того часу, поки не буде відоме наше подальше розпорядження, дозволів на дослідження земель і не надавали будь-яких прав на землі, які лежать за верхів'ями або витокami річок, які впадають в Атлантичний океан з заходу і північного-заходу...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.105-106.

Документ № 2.

Франсіс Бернард* про колоніальну політику Англії щодо колоній, розташованих в Америці

(Витяг)

Англійська політика стосовно торгівлі з Америкою повинна мати на увазі два великі завдання, а саме:

1. примусити американців, щоб всі фабричні товари та європейські продукти, яких вони потребують, привозили тільки з Великої Британії;

* Франсіс Бернард — англійський політик, довголітній губернатор колонії Массачусетс в другій половині XVIII ст.

2. зовнішню торгівлю американців регулювати таким чином, щоб всі вигоди від неї мала Велика Британія або приносила користь справам Британської імперії.

Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S. 469.

Документ № 3.

ГЕРБОВИЙ ЗАКОН

22 березня 1765 р.

(Витяг)

... зваживши, що актом, ухваленим останньою сесією парламенту, були визначені, затверджені і застосовані різноманітні виплати з метою покриття видатків на оборону, захист та забезпечення британських колоній і плантацій в Америці та зваживши, що нагальним та необхідним є видання нового розпорядження з метою збільшення подальшого доходу на території домініонів Його Королівської Величності, отже, з метою покриття згаданих видатків, ... ухвалюється, що від і після [1 листопада 1765 р.] будуть підвищені, стягнені, зібрані і виплачені Його Королівській Величності, його спадкоємцям та наступникам на території американських колоній і плантацій, які нині знаходяться, або в майбутньому можуть перебувати під владою Його Королівської Величності, його спадкоємців і наступників, такі виплати:

гербовий збір величиною у 3 пенси в кожному суді на території британських плантацій і колоній в Америці, за кожен клаптик або частину веленевого* чи пергаментного паперу, за кожен аркуш або клаптик паперу, на яких будуть написані або надруковані будь-якого типу декларації, судові скарги, відповіді, відмови чи опротестування, чи інші прохання, а також за будь-яку копію з цих документів.

Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S. 469.

* Веленевий папір – (від франц. *velin*, від лат. *vitulinus* – телячий) високоякісний папір, сорт тваринного пергаменту, гладкий, тоненький, без водяних знаків, виготовлявся вручну.

Документ № 4.

**РЕАКЦІЯ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ НА
ЗАПРОВАДЖЕННЯ ГЕРБОВОГО ЗАКОНУ**

(Витяги)

Фрагмент памфлету С. Гопкінса „Права колоністів”

...це [звістки про можливість запровадження гербового збору – Уклад.] більше, ніж будь-що й будь-коли схвилювало американський народ і абсолютно обґрунтовано... По суті, ніхто не може піддавати сумніву те, що ті, яких можна свавільно обкласти податками, не можуть володіти значною власністю..., натомість хто не володіє власністю, той також не має свободи, йому загрожує цілковите пригноблення.

Резолюція Вірджинії у справі гербового закону

Заявляється, що вірний Його королівській Величності народ, народ цього давнього поселення, постійно володів правом управління за допомогою своїх власних представників тим всім, що стосувалося його податків і внутрішньої поліції [органів внутрішнього управління – Уклад.], що ніколи це право не порушувалося, і не було ліквідоване...

Отже, ухвалюється, що тільки загальні збори колонії мають право і владу обкладати податками жителів і що будь-яке прагнення надання цієї влади одній чи кільком особам, які не входять до складу цих зборів, стверджує явне бажання до ліквідації як самої англійської свободи, так і американських свобод.

Wiek XVI-XVII w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 1999. S. 470.

Документ № 5.

**АНГЛІЙСЬКІ АКТИ
“ПРО ЗАОХОЧЕННЯ МОРЕПЛАВСТВА ТА ТОРГІВЛІ”**

(Витяги)

Навігаційний акт 1660 р.

Для заохочення та розвитку кораблебудування та мореплавання цієї нації, багатства і процвітання королівства... король, лорди та громади ухвалюють:...2) починаючи з 1 грудня цього 1660 року, ніякий товар чи виріб не можуть ввозитися чи вивозитися з земель, остро-

вів...чи інших територій, які належать Його Величності в Азії, Африці або Америці... на жодному іншому судні, крім тих, що належать жителям Англії, Ірландії та Уельсу...або ж на суднах, збудованих у вищезгаданих колоніях і таких, що належать їхнім жителям за умови, що капітан і не менше 3/4 їхнього екіпажу будуть англійцями...

Починаючи з 1 квітня 1661 року цукор, тютюн, бавовна, індиго, імбир та ряд інших товарів, які виробляються в колоніях Америки, Азії чи Африки, не можуть вивозитися з вищезгаданих колоній ні в яку частину світу, крім володінь Його Величності, або ж в Англію, Ірландію, Уельс...

Навігаційний акт 1663 р.

...Починаючи з 25 березня 1664 р., жоден товар чи річ, вироблена в Європі, не дозволяється завозити на землі, острови...чи інші володіння Його Величності...в Азії, Африці чи Америці...іншим чином, ніж на суднах, збудованих та завантажених в Англії чи Уельсі...

Вовняний акт, 4 травня 1699 р.

Оскільки вовна та вироби з вовни...є головною та найбільш вигідною галуззю промисловості королівства, від стану якої головним чином залежать прибутки нації, і оскільки останнім часом виникла чимала кількість вовняних мануфактур в Ірландії, а також в англійських володіннях в Америці, вироби яких надходять на іноземні ринки..., що призводить до підриву британської торгівлі та наносить збитки вовняній промисловості королівства, з тим, щоб відвернути ці небажані наслідки та сприяти розвитку галузі в Британії...(парламент ухвалює)

XIX...Починаючи з 1 грудня цього 1699 року, з метою заохочення та розвитку вовняної промисловості в королівстві...вовняні вироби будь-якого виду... вироблені в будь-якій з англійських колоній в Америці, не можуть вивозитися з портів вищезгаданих колоній, а також: жодні вироби з вовни, вироблені в колоніях, не можна вивозити за межі англійських володінь у Північній Америці...

Капелюшний акт, 1 червня 1732 р.

...Мистецтво виготовлення головних уборів у Великобританії досягло високого рівня досконалості, значна кількість капелюхів та інших головних уборів, вироблених в королівстві, вивозяться і в володіння Його Величності в Америці — так що їхні жителі повністю забезпечені цим товаром...

...Між тим в останні роки у згаданих колоніях почали виготовляти їх все більше і більше, ця галузь постійно розростається, вироби вивозяться на зовнішній ринок, який до того насичувався британською продукцією..., що наносить безсумнівні збитки Великобританії.

Щоб уникнути цього... король, лорди та громади ухвалюють: починаючи з 29 вересня 1732 року жодні головні убори не можуть вивозитися з портів колоній... або ж перевозитися на будь-якому іншому транспорті з однієї колонії в іншу чи за їх межі...

Залізний акт, 12 квітня 1750 р.

Оскільки ввезення металевих заготовок з колоній Його Величності в Америці в Лондон та інші британські порти, та наступна їх обробка на англійських мануфактурах сприяє процвітанню королівства та колоній... й оскільки в обмін в Америку вивозяться шерстяні та інші вироби... король, лорди та громади ухвалюють: з 24 червня цього року... витрати, мита та податки, які в даний час видаються або виплачуються колоніям за сировину, що ввозиться, припиняються...

IX. Починаючи з 24 червня, для того, щоб металеві заготовки, виготовлені в колоніях Його Величності в Америці, оброблялися тільки у Великобританії... жодне підприємство або машина для обробітку чи прокату заліза... виготовлення сталі... не можуть бути збудовані в жодній з американських колоній Його Величності...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.106–108.

Документ № 6.

Томас Джефферсон.

“ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПРАВ БРИТАНСЬКОЇ АМЕРИКИ”

Липень 1774 р.

(Витяг)

...Нагадаємо йому [королю Великої Британії], що до еміграції в Америку наші предки були вільними жителями британських володінь в Європі і мали право, яке природа дала всім – покидати країну, коли не залишається іншого вибору, в пошуках нового місця проживання і засновувати там нові суспільства відповідно до законів і порядків, які, на їхню думку, найбільше відповідають щастю народу...

...Америка була завойована, і в ній створені та зміцнені поселення за рахунок окремих осіб, а не британського народу. Їхня власна кров була пролита заради оволодіння землями для своїх поселень, їхні власні кошти витрачалися задля того, щоб ці поселення були життєздатними... І тільки коли колонії дійсно почали набувати значення для Великобританії, для торгових цілей, парламент з радістю почав надавати їм допомогу у боротьбі з ворогом...

...Ми не хочемо недооцінювати тієї допомоги, яка, без сумніву, була для нас цінною...; але ми хотіли б показати, що вона не може дати право на владу над нами, на яке претендує британський парламент, і що ця допомога може бути повністю забезпечена тим, що ми надамо населенню Великобританії такі виняткові привілеї в торгівлі, які можуть бути вигідні для нього і водночас не будуть надто обмежувати нас...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.117.

Документ № 7.

**Том Пейн.
“ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД”**

1776 р.

Про необхідність розриву з Англією

...Я чув твердження деяких людей про те, що оскільки Америка процвітала при своєму колишньому зв'язку з Великобританією, то такий зв'язок необхідний для її щастя в майбутньому і завжди буде приносити ті ж плоди... Але... Америка процвітала би такою ж мірою і з усією ймовірністю навіть набагато більше, якби жодна європейська держава не звертала на неї уваги. Америка збагатила себе, продаючи Європі предмети першої необхідності, і збут їм завжди буде забезпечений, поки Європа не позбудеться звички їсти.

Але ж вона [Англія] захищала нас, говорять деякі. Припустимо, що вона володіла нами повністю, це правда, що вона захищала континент за наш рахунок, як і за свій власний, але вона захищала б і Туреччину з тих же міркувань, тобто заради комерції та влади...

Але Британія — наша мати, говорять деякі. Тоді тим більше ганебна її поведінка. Навіть звірі не пожирають своїх рідних; ось чому таке

твердження, якщо навіть воно правильне, обертається стосовно до неї докором... Вітчизна Америки — Європа, а не Англія. Новий Світ став притулком для гнаних прихильників громадянської та релігійної свободи з усіх частин Європи.

Багато говорилося про об'єднану міць Британії та колоній; про те, що будучи в союзі, вони можуть кинути виклик всьому світу. ...З якої рації нам мірятися силами з цілим світом? Наше завдання — торгівля, а якщо її вести як слід, то це забезпечить нам мир і дружбу з усією Європою, тому що Європа зацікавлена у безперешкодній торгівлі з Америкою. Її торгівля завжди буде слугувати їй захистом, а бідність надр на золото та срібло обереже від загарбників.

...Оскільки Європа є нашим ринком, нам не можна надавати перевагу зв'язку з будь-якою її частиною. Справжній інтерес Америки — уникати європейських незгод, але цього вона ніколи не зможе зробити, поки в силу своєї залежності від Британії служить доважкою на вагах британської політики... Все, що є вірного та розумного, молить про відокремлення. Кров убитих, ридаючий голос природи волають: "Пора розстатися". Навіть та відстань, на яку Всемогутній віддалив Англію від Америки, є сильним природним доказом того, що влада однієї над іншою ніколи не була Божим наміром.

Влада Великобританії над цим континентом — це форма правління, яка рано чи пізно повинна мати кінець...

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С.417–419.

Документ № 8.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

4 липня 1776 р.

(Витяг)

У конгресі 4 липня 1776 року. Одноголосна декларація тринадцяти Сполучених Штатів Америки.

Коли хід подій змушує який-небудь народ розірвати політичний зв'язок, що поєднує його з іншим народом, та зайняти однакове з іншими державами незалежне становище, на котре йому дають право природні та божі закони, то належна повага до думки людства зобов'язує його викласти причини, які спонукали його до відокремлення.

Ми вважаємо очевидними наступні істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм творцем деякими обов'язковими правами, до яких належать життя, свобода та прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав людьми створені уряди, джерелом справедливості влади яких є згода управляючих. Якщо ж дана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити новий уряд, який би базувався на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, якнайповніше можуть сприяти його безпеці та щастю. Звичайно, не варто міняти уряди, які існують з давніх часів, через незначущі або тимчасові причини. І ми дійсно бачимо, що люди радше готові терпіти зло до останньої можливості, ніж відновлювати свої права, скасовуючи урядові форми, до яких вони звикли. Але коли довгий ряд зловживань та узурпацій, які незмінно мають одну і ту ж мету, виявляє намір зрадити цей народ задля влади необмеженого деспотизму, то він не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд і на майбутнє довірити свою безпеку іншій команді. Колонії довго й покійно терпіли різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити колишню форму влади. Історія правління нинішнього короля Великобританії наповнена численними несправедливостями й узурпаціями, які прямо спрямовані були на введення необмеженої тиранії у цих штатах. Як доказ подаємо на суд неупередженому світу наступні факти:

- король відмовлявся затверджувати закони, у вищій мірі корисні та необхідні для загального блага;
- він призупиняв дію деяких законів і забороняв застосування їх до того часу, поки не буде на те його дозволу;
- він неодноразово розпускав палати представників за те, що вони з мужньою твердістю опиралися його спробам порушити права народу...;
- він намагався перешкодити заселенню цих штатів, ускладнюючи з цією метою прийняття законів про натуралізацію іноземців, забороняючи закони, які заохочували еміграцію в Америку та ускладнюючи умови для придбання тут землі ...;
- у мирний час він утримував серед нас постійну армію без згоди наших законодавчих зборів.

На кожній стадії цих утисків ми подавали королю петиції, складені у самих покійливих висловах, і просили його про надання нам правосуддя; але єдиною відповіддю на всі наші звернення були тільки нові образи. Король, характер якого має всі риси тирана, неспроможний управляти вільним народом.

Не можна також сказати, що ми не зверталися до наших братів британців... Але вони також залишилися глухими до голосу справедливості та кровної спорідненості. Тому ми повинні підкоритися необхідності, яка змушує нас відокремитися від них, і вважати їх віднині, як і інші народи, ворогами під час війни та друзями під час миру.

У силу цього, ми, представники Сполучених Штатів Америки, які зібралися на спільний конгрес..., оголошуємо від імені народу, який нас уповноважив, що ці об'єднані колонії є і по праву повинні бути вільними та незалежними Штатами. З цього часу вони звільняються від усякого підданства британській короні, і всякий політичний зв'язок між ними і Великобританською державою повністю розривається. Як вільні й незалежні Штати вони отримують повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, вести торгівлю і здійснювати все те, на що має право будь-яка незалежна держава.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.57–60.

Документ № 9.

СТАТТІ КОНФЕДЕРАЦІЇ

1781–1788 рр.

(Витяг)

Стаття I. Ця конфедерація повинна мати назву “Сполучені Штати Америки”.

Стаття II. Кожен Штат зберігає... свою свободу та незалежність... як всю владу, всю юрисдикцію і всі права, які не надані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зібралися на конгрес.

Стаття IV. Щоб краще зміцнити та увіковічити взаємну дружбу та взаємні стосунки між населенням різних Штатів цього союзу, вільні жителі кожного з цих Штатів, за винятком злидарів, бродяг та людей, які врятувалися втечею від виконання судового вироку, повинні користуватися всіма привілеями та пільгами вільних громадян у всіх Штатах; жителі кожного Штату повинні мати право вільно в'їжджати в інші Штати або виїжджати з них, повинні користуватися там, нарівні з місцевими жителями, промисловими та торговельними привілеями і повинні нарівні з ними сплачувати податки, мита та виконувати інші повинності.

Якщо людина, яка звинувачується у державній зраді, шахрайстві або в будь-якому іншому важливому злочині, буде шукати порятунку у втечі і буде знайдена в одному з Сполучених Штатів, то вона повинна бути видана за вимогою губернатора або виконавчої влади того Штату, з котрого втекла, і повинна бути представлена у той Штат, де над нею повинен відбутися суд.

Стаття V. Для зручнішого управління спільними інтересами Сполучених Штатів щорічно повинні відбуватися вибори ... делегатів ... на конгрес.

Кожен Штат повинен мати не менше двох представників у конгрес і не більше семи; ніхто не може бути делегатом більше трьох років протягом одного шестиріччя: хто виконує обов'язки делегата, той не може займати жодної посади у Сполучених Штатах, за яку він сам або хто-небудь інший замість нього отримує платню, винагороду або будь-які грошові виплати.

При вирішенні питань у конгресі Сполучених Штатів кожен Штат повинен мати один голос.

Стаття VI. Без згоди конгресу Сполучених Штатів жоден Штат не повинен відправляти послів до будь-якого короля, принца чи держави, не повинен приймати від них послів і не повинен вступати з ними у переговори, угоди, союз чи підписувати договори; ніхто з осіб, які займають будь-яку прибуткову посаду у Сполучених Штатах, або ті, що отримали від них будь-яке доручення, не повинні приймати жодних подарунків, винагород, посад чи титулів від королів, принців або від іноземних держав; ні конгрес Сполучених Штатів, ні окремий Штат не можуть роздавати жодних дворянських титулів.

Два чи більше Штатів не можуть укласти між собою трактати або союзи без згоди конгресу Сполучених Штатів та без детального пояснення мети, з якою ці трактати чи союзи складаються, та як довго вони залишатимуться в силі.

Жоден Штат не має права починати війну без згоди конгресу Сполучених Штатів; виняток з цього правила допускається тільки у випадку ворожого нападу на Штат або якщо він дізнається про намір якогось індіанського плем'я вдертися на його територію, а через неминучу небезпеку не можна буде втрачати час в очікуванні розпоряджень від конгресу Сполучених Штатів...

Стаття VIII. Всі військові витрати та всякі інші витрати на спільну оборону або для спільного блага, дозволені конгресом Сполучених Штатів, повинні здійснюватися з спільної казни, котра повинна поповнюватися Штатами відповідно до цінності земель та будівель, а

оцінка цих земель і будівель повинна проводитися способом, вказаним конгресом Сполучених Штатів.

Стаття IX. Конгрес Сполучених Штатів має право заснувати комітет, який повинен засідати під час припинення засідання конгресу; він повинен мати назву "комітету Штатів" і повинен формуватися по одному делегату від кожного Штату; конгрес має право призначати інші комітети і цивільних посадових осіб, які виявляються необхідними для ведення загальних справ під керівництвом Сполучених Штатів...

Конгрес Сполучених Штатів не має права без схвалення з боку дев'яти Штатів: оголошувати війну, ...укладати трактати або союзи, карбувати монету або встановлювати її цінність, визначати розмір видатків, необхідних для захисту або для спільних інтересів Сполучених Штатів, друкувати паперові гроші, робити позики від імені Сполучених Штатів...

Стаття XI. Оскільки Канада приєднується до цієї Конфедерації і бере участь у заходах, визначених Сполученими Штатами, вона повинна бути прийнята в Конфедерацію і повинна користуватися всіма пільгами цього союзу; жодна інша колонія не повинна бути прийнята до складу союзу іншим чином, ніж зі схвалення дев'яти Штатів.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.60–64.

Документ № 10.

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР МІЖ ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ ТА США

3 вересня 1783 р.

(Витяг)

Стаття 1. Його Величність король Британії визнає названі Сполучені Штати... вільними, суверенними та незалежними штатами...

Стаття VII. Буде міцний та постійний мир між Його Величністю королем Британії та названими штатами, між підданими першого та громадянами останніх, для чого всі ворожі дії на морі та на суші віднині припиняються. Полонені з обох сторін звільняються, і його Величність відкликає у найкоротший термін свої армії, гарнізони і флот з Сполучених Штатів, з кожного порту, місця і бухти, не здійснюючи

ніяких спустошень і не захоплюючи негрів чи іншої власності американських жителів, і залишає у всіх укріпленнях американську артилерію, якщо там така є.

Стаття VIII. Плавання по річці Міссісіпі від її витоків до океану назавжди залишиться відкритим для підданих Великобританії і громадян Сполучених Штатів.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С. 143-144.

Документ № 11.

КОНСТИТУЦІЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

1787 р.

(Витяг)

Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спільки, утвердження правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам та нашим нащадкам благ свободи установлюємо й запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття 1

Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресові Сполучених Штатів, який складається з Сенату й Палати представників.

Розділ 2. Палата представників складається з членів, які обираються кожні два роки народом усіх штатів... Не може бути представником той, хто не досяг двадцятип'ятилітнього віку, не був протягом останніх семи років громадянином Сполучених Штатів і не є на момент обрання жителем того штату, де його обирають.

Палата представників обирає свого Співкаера та інших посадових осіб, і тільки їй одній належить право виголошувати й проводити імпичмент.

Розділ 3. Сенат Сполучених Штатів складається з двох сенаторів від кожного штату, які обираються на шість років законодавчими зборами штатів. Кожний сенатор має один голос.

Віце-президент Сполучених Штатів є головою Сенату, він може голосувати лише в тому випадку, коли голоси розділяться порівну.

Сенатові належить виняткове право здійснювати судочинство у справах імпичменту.

Розділ 6. У всіх випадках, окрім державної зради, тяжкого карного злочину й порушення громадського порядку, сенатори захищені від арешту під час їхньої присутності на сесії відповідної палати, а також по дорозі туди чи назад; за слова ж і суперечки в тій чи іншій палаті вони не можуть бути притягнені до відповідальності в будь-якому іншому місці.

Стаття II

Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну, і вибори його та обраного на той самий термін Віце-президента здійснюються таким чином.

Кожен штат призначає в ухваленому його законодавчими зборами порядку вибірників у кількості, що дорівнює загальній кількості сенаторів і представників, яких штат має право делегувати до Конгресу, але не можуть бути призначені вибірниками сенатори, представники й особи, що обіймають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

...Особа, що отримала після обрання Президента найбільшу кількість голосів, у будь-якому випадку вважається Віце-президентом. Якщо ж з'ясується, що двоє осіб чи більше мають однакову кількість голосів, то Сенат обирає з-поміж них Віце-президента шляхом подання бюлетенів.

Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку й не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії та військово-морського флоту Сполучених Штатів ...

Він має право, за порадою і згодою Сенату, укладати міжнародні угоди за умови, що їх схвалять дві третини присутніх сенаторів...

Розділ 4. Президент, Віце-президент і всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, якщо при обговоренні шляхом імпичменту вони будуть визнані винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах та переступах.

Стаття III

Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес.

Поправка I (1791)

Конгрес не повинен ухвалювати законів, що запроваджували б будь-яку релігію чи забороняли вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до Уряду з петиціями про відшкодування збитків.

Поправка IV (1791)

Право народу на охорону особи, житла, паперів та власності від необґрунтованих обшуків чи затримань не повинно порушуватися...

Поправка V (1791)

Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи інший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розширеною колегією присяжних, за винятком випадків порушення справ, які стосуються суходільних і морських сил або міліції, в період, коли вона у зв'язку з війною чи небезпекою, що загрожує суспільству, перебуває на дійсній службі; ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканістю за один і той самий злочин; нікого не повинні примушувати свідчити проти самого себе в карній справі; ніхто не повинен бути позбавлений життя, свободи чи власності без належного судового розгляду; ніякої приватної власності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкодування.

Поправка XII (1804)

...Особа, що дістала при виборах Президента найбільшу кількість голосів, стає Президентом, якщо тільки ця кількість перевищує половину всіх вибірників; коли ж ніхто не здобуде такої більшості, то Палата представників безпосередньо обирає бюлетенями Президента з числа трьох осіб, котрі балотувалися на посаду Президента й отримали найбільшу кількість голосів. При виборах Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; кворум для цієї мети становить дві третини штатів, кожний з яких представлений одним або кількома депутатами, і для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо ж Палата представників, коли право обрання перейде до неї, не обере Президента до четвертого числа наступного березня, то, як і у випадку смерті чи якої іншої конституційної неспроможності Президента, його обов'язки повинен виконувати Віце-президент.

Особа, що отримала найбільшу кількість голосів при виборах Віце-президента, стає Віце-президентом, якщо ця кількість перевищує половину всіх вибірників; якщо ж ніхто не дістане такої більшості, Сенат обирає Віце-президента з двох кандидатів, котрі здобули найбільшу кількість голосів; кворум для цієї мети становлять дві третини всіх сенаторів, і для обрання необхідна їх більшість.

Поправка XIII (1865)

Розділ 1. Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено.

Поправка XIV (1868)

Розділ 2. Кількість представників визначається для штатів пропорційно їх населенню, враховуючи всіх жителів кожного штату, за винятком неоподатковуваних індіанців.

Поправка XXII (1951)

Розділ 1. Жодна особа не може бути обрана на посаду Президента більш, ніж двічі, й жодна особа, що понад два роки заступала Президента або виконувала його обов'язки протягом того терміну, на який Президентом була обрана інша особа, не може бути обрана на посаду Президента більше одного разу.

Девід П. Каррі. Конституція Сполучених Штатів Америки. Київ, 1993. С.133–157.

Документ № 12.

**АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІЛЬ. ПРО ДЕМОКРАТІЮ В АМЕРИЦІ
(Витяг)**

**Розділ VIII. Про федеральну конституцію
Законодавча влада**

Кожен штат має право направляти до конгресу двох сенаторів і певне число членів палати представників, пропорційне чисельності населення цього штату (кожні десять років конгрес наново визначає число депутатів, що посилаються від кожного штату до палати представників, їх загальне число 1789 року склало 69 чоловік, а 1833 року - 240 чоловік ...). У конституції було сказано, що на кожні 30 тисяч жителів число представників не повинно перевищувати одного, тимчасом як не було вказано найменше число жителів, які мали б право посилати

представника до палати. Конгрес не мав за потрібне збільшувати число членів палати представників у тій самій провінції, де зростала чисельність населення. Першим законом, який мав стосунок до цього питання, став закон від 14 квітня 1792 року ...), який встановив, що на кожні 33 тисячі жителів припадатиме по одному членові палати представників. Згідно з останнім законом, виданим 1832 року, член палати представників висувається від кожних 48 тисяч жителів. При визначенні квоти населення, репрезентованого в палаті, до розрахунку бралося все вільне чоловіче населення й три п'ятих від загального числа рабів.).

Внаслідок цього аж до теперішнього часу штат Нью-Йорк має в конгресі сорок членів палати представників і всього двох сенаторів, штат Делавер - двох сенаторів і всього тільки одного члена палати представників. Отже, штат Делавер за кількістю сенаторів дорівнює штатові Нью-Йорк, тимчасом як у палаті представників останній має в сорок разів більший вплив, ніж перший. Тож може трапитися так, що меншість населення, яка переважає в сенаті, зуміє цілком паралізувати волю більшості, представленої в іншій палаті, а це вкрай суперечить самому духові конституційного правління.

Сказане є чудовим свідченням того, наскільки важко й наскільки рідко вдається логічно й раціонально зв'язати воедино всі розрізнені частини державного законодавства.

З часом один і той самий народ починає виявляти різні інтереси і встановлювати різні права. Коли ж мова заходить про вироблення нової, всеохоплюючої конституції, ці інтереси та права перетворюються на природні перепони для того, щоб ті чи ті політичні принципи втілювалися в життя цілком, із всіма наслідками, що випливають з цього. Отож закони можуть бути логічними тільки на світанку становлення будь-якого суспільства. Й якщо ви бачите, що якийсь народ логічний у своїй законотворчості, не кваптеся робити висновок про його мудрість, виходьте ліпше з того факту, що він просто ще молодий.

У період складання федеральної конституції в середовищі англо-американців були тільки два підходи, вкрай протилежні один одному: перший полягав у прагненні до збереження індивідуального обличчя кожного штату зокрема, а другий - об'єднанні всього народу в єдиний союз. Отже, треба було знайти якийсь компроміс.

Між іншим слід визнати, що цей розділ конституції досі не призвів до тих негативних наслідків, яких можна було б побоюватися тоді, коли він писався.

Усі штати ще молоді, досить близькі один до одного; в них схожі звичаї, переконання та потреби; відмінності ж, що виникають внаслідок їхніх великих чи малих розмірів, недостатні для того, щоб інтереси штатів виявилися справді протилежними. Тому ще ніколи не було випадку, аби в сенаті маленькі штати об'єднувалися для того, щоб протистояти намірам великих штатів. Окрім того, вияв волі всього народу законодавчим шляхом становить собою таку нездоланну силу, що, коли більшість під час голосування в палаті представників справді виявляє цю волю, сенат зовсім безсилий щось змінити.

Не треба також забувати про те, що зовсім не від американських законодавців залежало перетворення на одну єдину націю народу, для якого вони склали закони. Мета федеральної конституції полягала не в знищенні штатів як самостійних одиниць, а тільки в обмеженні цієї самостійності. Тому якщо цим окремим структурам залишалася реальна влада (а відібрати цю владу в них було неможливо), то цим самим уже заздалегідь визначалася відмова від постійного примусу з метою підкорити штати волі більшості. Тільки-но вдалося сформулювати цей принцип, залучення індивідуальних сил штату до єдиного механізму функціонування федерального уряду не становило собою вже нічого незвичайного. Це було визнанням наявної реальності, а саме: якщо влада офіційно визнана, з нею треба ладнати, а не порушувати її закони.

Інші відмінності між сенатом та палатою представників

Сенатори обираються законодавчими зборами штатів. - Члени палати представників обираються народом. - Двоступеневі вибори до сенату. - Прямі - до палати представників. - Терміни повноважень сенаторів та членів палати представників. - Прерогативи.

Сенат відрізняється від палати представників не тільки за самим принципом представництва, а й за порядком обрання, тривалістю терміну повноважень сенаторів і суттю самих повноважень.

Палата представників обирається народом, сенат — законодавчими зборами штату.

Палата представників формується внаслідок прямих виборів, сенатори вибираються в два тури.

Термін повноважень членів палати представників — усього два роки, сенатори отримують свої мандати на шість років.

Палата представників має суто законодавчі функції. Вона втручається у сферу судової влади тільки в тому разі, коли висувається звинувачення перед державними посадовими особами. Сенат же бере

участь у складанні законів, він судить політичні правопорушення, що їх передає на його розгляд палата представників; окрім того, він є найвищою виконавчою радою всієї нації. Угоди, вкладені президентом, вступають у силу тільки тоді, як їх затвердить сенат, усі призначення на посади, які робить президент, аби стати остаточними, мусять також бути затвердженими цим органом.

Процедура виборів

Завдання, яке належало розв'язувати, полягало в тому, щоб знайти такий спосіб обрання президента, за якого, з одного боку, відбивалася б справжня воля народу, а з другого - не розпалювалися б надто сильно народні пристрасті й люди якомога менше були непоінформованими. Спочатку ухвалили, що президент обиратиметься простою більшістю голосів. Але отримати цю більшість без тривалих зволікань виявилось вкрай важко, а цього зволікання мали намір уникнути.

Справді, рідко трапляється так, що якась людина одразу ж отримує більшість голосів у країні з таким численним населенням. Іще важче домогтися цього у федеральній республіці, яка складається із штатів, у яких занадто сильно розвинуті місцеві впливи.

Для усунення цієї другої перешкоди був один засіб, а саме: делегування виборних прав населення якомусь органу, який би його репрезентував.

Такий порядок виборів ліпше забезпечував досягнення більшості голосів, бо що менше осіб брало участь у виборах, то легше їм було прийти до згоди. Цей спосіб давав також і великі гарантії щодо правильності вибору.

Чи не варто було дати право обирати президента самому законодавчому органу, що звичайно репрезентує народ, а чи ж потрібно було сформувати виборчу комісію, єдиною функцією якої було б обрання президента?

Американці віддали перевагу другому варіантові. Вони дійшли висновку, що люди, яких обрали для того, аби вони ухвалювали звичайні закони, не зможуть адекватно виявити волю народу щодо обрання голови держави. Крім того, будучи обраними на термін понад рік, вони можуть бути виразниками поглядів, що за час, який уже збіг, змінилися. Американці також зметикували, що коли на законодавчий орган буде покладено обов'язок обирати голову виконавчої влади, то ще задовго до початку виборів законодавці стануть об'єктом підкупу та іграшкою в руках інтриганів, тимчасом як спеціальні виборники, нена-

че присяжні засідателі, залишаються невідомими юрбі аж до того самого дня, коли їм настане час діяти, причому вони з'являться тільки для того, щоб віддати свої голоси.

Тому було встановлено, що кожен штат обирає певне число виборників (стільки ж, скільки чоловік посилає до конгресу. На виборах 1833 року число виборників становило 288 ...), які в свою чергу обирають президента. А що було помічено, що асамблеї, яким доручалося обирати голову держави в тих країнах, де застосовувався принцип виборності, неминуче перетворювалися на осередок всіляких пристрастей та інтриг, і що ці асамблеї в окремих випадках присвоювали собі владу, яка їм не належала, й що процедура, в якій вони брали участь, тривала надто довго, внаслідок чого виникала якась невизначеність, яка ставила під загрозу функціонування державної машини, - то внаслідок усіх цих причин було встановлено, що виборники братимуть участь у голосуванні всі разом, упродовж одного дня, але не збираючись в одному місці (виборники від одного штату збираються разом і надсилають до уряду список усіх осіб, за яких голосували в індивідуальному порядку, а не результат голосування більшості). За такої моделі виборів, що складаються з двох турів, досягнення більшості голосів стає цілком вірогідним, та водночас повної гарантії все ж таки не було, оскільки цілком могло статися так, що виборники так само розійдуться в думках, як могли розійтися в думках ті, хто доручив їм право вибору.

У цьому випадку треба було вдатися до одного з трьох заходів: чи то призначити нових виборників, чи то знову звернутися до вже відібраних виборників, чи то, зрештою, передати право вибору голови держави іншому органу.

Тому було прийнято ухвалу зупинитися на третьому способі, причому зійшлися на тому, що результати голосування виборників у запечатаному вигляді передаватимуться голові сенату й що він у визначений день у присутності членів обох палат розкриє запечатані списки й зробить підрахунок. Якщо жоден з кандидатів не набере більшості голосів, то палата представників негайно заходиться обирати президента, однак це її право обрання було досить обмежене: палата представників могла обрати тільки одного з трьох кандидатів, за яких було подано найбільше число голосів (у цьому разі питання розв'язується більшістю представників штатів, а не більшістю від загального числа конгресменів, так, щоб, наприклад, Нью-Йорк мав такий самий вплив під час обговорення, як і Род-Айленд. Тож спочатку запитується думка всіх громадян Союзу як таких, що складають один цілісний народ, а якщо вони не можуть дійти єдиної ухвали, то знову вдаються до запи-

ту думки кожного штату, якому надається окремий і незалежний голос. Така ще одна дивина, яка криється у федеральній конституції, що її можна пояснити тільки зіткненням протилежних інтересів).

Отже, виявляється, що вибори покладаються на звичайних представників народу тільки в дуже рідкісних і важко передбачуваних заздалегідь випадках, причому навіть у цій ситуації вони можуть обрати лише того, кого вже підтримали спеціальні виборники, число яких велими невелике. Це досить вдале поєднання дозволяє, з одного боку, дотриматися пошани до народу, а з другого - швидко й з належним порядком провести вибори, що відповідає інтересам держави. До речі, надання палаті представників права обрання президента в разі поділу голосів виборників далеко ще не було цілковитим розв'язанням усіх труднощів, оскільки не було певності, що й там кандидат збере потрібну більшість голосів, а в цьому разі конституція вже не пропонувала ніякого реального виходу. Однак, визначивши обов'язкові кандидатури й обмеживши їхнє число трьома, а також покладаючись на слушність вибору, зробленого групою освічених людей, конституція змогла згладити всі ті перешкоди (однак Джефферсона 1801 року обрали лише внаслідок 30-го балотування), на які вона була спроможна вплинути безпосередньо, бо проблеми, що залишилися, були властиві самій системі виборності президента.

Федеральна конституція існує вже сорок чотири роки, і Сполучені Штати ось уже дванадцять разів обирали свого президента.

Десять разів вибори пройшли практично миттєво, шляхом одночасного голосування спеціальних виборників, які перебували в цей час у різних частинах Сполучених Штатів.

Що ж до палати представників, то вона поки що лише двічі використала те виключне право, яким була наділена на випадок поділу голосів виборників. Першого разу це сталося 1801 року під час обрання Джефферсона, а другого - 1825 року, коли президентом обрали Куїнсі Адамса.

*Алексіс де Токвіль Про демократію в Америці.
Переклад з фр. Київ, 1999. С.108-110, 119-121.*

*Документ № 13.***СОГРІН В.В. УТВОРЕННЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
НОВЕ ПРОЧИТАННЯ
(Витяг)**

...В історичній науці США одним з головних завжди був той підхід, який обґрунтовував еволюційність та спадкоємність у розвитку американської держави. Згідно з ним, в американському суспільстві вже в колоніальний період сформувались основи демократичного представницького правління, які були тільки закріплені в період революції кінця XVIII ст., що носила, отже, не оновлюючий, а консервативний характер – революція переслідувала мету не змінити, а закріпити демократичні політичні принципи колоніальної епохи, врятувати їх від узурпаторських намірів англійської влади. Другий головний підхід, навпаки, обґрунтовував радикально оновлюючий характер впливу революції на американську державу: згідно з ним, демократичні політичні начала в колоніальний період були або взагалі були відсутні, або вкрай не розвинуті, цей демократизм колоніальної політичної системи був головною причиною, що викликала революцію, яка була не стільки антиколоніальною війною, скільки „внутрішньою революцією”, що привела, в першу чергу, до серйозної зміни саме державної влади. В рамках другого підходу, в свою чергу, склались дві відмінні концепції: згідно з однією, революція створила зразкову демократичну державу, а згідно з другою, ця держава володіла і багатьма демократичними рисами. ...

В історіографії одним з дискусійних завжди було питання проте, наскільки демократичною була „демократична гілка” політичної влади в колоніях. У першій половині XX ст., переважала думка істориків-прогресистів про відносність вузькості американського електорату і, отже, недемократичність колоніальної політичної системи. З середини XX ст. поширилась точка зору школи консенсусу про те, що у виборах в колоніальній Америці брали участь до 90% дорослих білих чоловіків та вкоріненні в ній „демократії середнього класу”. На сучасному етапі переміг погляд, вперше обґрунтований Ч.Вільямсоном, що виборчим правом в колоніях користувались від 50 до 75% дорослих білих чоловіків. Виборчий корпус у Північній Америці був, безумовно, більш демократичний, ніж в Англії, але якщо взяти до уваги, що дорослі білі чоловіки склали близько 20% американського населення, тоді можна зробити висновок, що він складав від 10 до 15% населення, отже, був достатньо вузьким.

Питання про ступінь демократизму американської державності колоніального періоду передбачає аналіз не тільки того, наскільки широким був виборчий корпус, але й того, чи він володів реальним впливом на владу. Сукупність накопичених історичною наукою даних дозволяє, на мій погляд, зробити висновок, що не тільки в „монархічній” гілці колоніальної влади, але також і в „демократичній” влада зосереджувалась в руках вузького кола провінційної еліти. Якщо списки колоніальних рад на 90% склалися з прізвищ „перших сімей” Америки, то в провінційних асамблеях, виборних органах, не менше 85% склали вихідці з верхніх 10% колоніального суспільства. ...

Республіканська революція здійснилася в 1776 р. протягом цього року всі колонії проголосили себе республіками та ліквідували всі монархічні атрибути. Почався республіканський період формування американської державності, в якому можна виділити два етапи: перший від 1776 до 1783 р. можна означити як етап демократичного республіканізму, а другий – з 1783 до 1787 р. – як етап елітарного республіканізму. ...

Після проголошення в липні 1776 р. американської незалежності в США нарівні розвиваються антиколоніальна та внутрішньополітична революція...

Підходи, співзвучні демократичним доктринам, суттєво вплинули і на формування в 1776-1783 рр. центральної північноамериканської влади. В очах більшості патріотів єдиною конкретною формою централізованої влади напередодні революції виступала метрополія. Не дивно, що центральна політична влада довгий час розглядалась ними як головне джерело деспотизму, а її викорінення оголошувалось однією з найважливіших цілей Американської революції. Напередодні революції і на її першому етапі патріоти негативно відносилися до будь-якого проекту, якщо тільки загально-американському урядовому органу в ньому делегувалися широкі повноваження. ...

Централізація державної влади об'єктивно відповідала загальнонаціональним інтересам США, вона була умовою збереження та розвитку їх економічної незалежності, політичного престижу на міжнародній арені, де панували європейські монархи.

Согрин ВВ. Образование североамериканского государства: новое прочтение // Новая и новейшая история. 2002. № 5. С. 18-27.

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Заняття 1

План

1. Криза французького абсолютизму. Початок революції.
2. Законодавча діяльність Установчих зборів.
3. Політична боротьба в Законодавчих зборах. Монтаньяри та жирондисти.
4. Повалення монархії та проголошення республіки.

Заняття 2

План

1. Встановлення якобінської диктатури.
2. Становлення та структура влади якобінців.
3. Соціально-економічна політика якобінців.
4. Переворот 9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.).

Реферат: Оноре Габріеле Рікеті де Мірабо та Максиміліан Робесп'єр.

Джерела

- Документы по истории Великой Французской революции / Ред. А.Адо: В 2-х т. Москва, 1990.
- Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX веков. Москва, 1957.
- *Марат Ж.* Избранные произведения: В 3-х т. Москва, 1953.
- *Робеспьер М.* Избранные произведения: В 3-х т. Москва, 1965. Хрестоматия по новой истории. Т.1. 1640–1815. Москва, 1963. С.182–185, 194–197.
- Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки 1640–1870 / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990.
- Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990.
- Свобода, равенство, братство. Великая французская революция. Документы, письма, речи, воспоминания, песни, стихи. Ленинград, 1989.

- Хрестоматія по новій історії 1640–1870 / Ред. В.Сироткін. Москва, 1990.

Дослідження

- *Блуменау С.Ф.* Жак Неккер // Вопросы истории. 2004. № 7. С. 56-75.
- *Генифе П.* Марат – идеолог Террора // Вопросы истории. 2003. № 4. С. 150-156.
- *Гордон А.В.* Падение жирондистов: народное восстание в Париже 31 мая–2 июня 1793 г. Москва, 1988.
- *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001.
- *Карлейль Т.* Французская революция. История. Москва, 1991.
- *Кожокин Е.* Государство и народ. От Фронды до Великой Французской революции. Москва, 1988.
- *Малов В.Н.* Жан-Батист Кольбер – реформатор XVII века (1619–1983) // Новая и новейшая история. 2000. № 3. С. 97–109.
- *Манфред А.З.* Великая французская буржуазная революция XVIII века. Москва, 1956.
- *Манфред А.З.* Три портрета эпохи Великой французской революции (о Руссо, Мирабо, Робеспьере). Москва, 1989.
- *Молчанов Н.Н.* Монтаньяры (о Ж.Дантоне, М.Робеспьере, Ж.-П.Марате). Москва, 1989.
- *Пименова Л.А.* Людовик XVI // Вопросы истории. 2000. № 3. С.62–83.
- *Ревуненков В.* Очерки по истории Великой Французской революции 1789–1799. Ленинград, 1989.
- *Ревуненков В.Г.* Парижские санкюлоты эпохи Великой французской революции. Ленинград, 1971.
- *Рюде Д.* Народные низы в истории. 1730–1848. Москва, 1984.
- *Собуль А.* Цивилизация и революция. Т.1. Москва, 1990.
- *де Токвиль А.* Давній порядок і Революція. Київ, 2000.
- Французская буржуазная революция 1789–1794 гг. / Под ред. В.П.Волгина и Е.В.Тарле. Москва–Ленинград, 1941.
- *Черкасов П.П.* Лафайет: политическая биография. Москва, 1991.
- *Черняк Е.Б.* Приговор веков. Из истории политических процессов на Западе. Москва, 1971.

Методичні рекомендації

Мета теми – визначити причини, які призвели до Великої Французької революції, розглянути її етапи (планується детальний розгляд трьох перших періодів революції) та головні завоювання.

Заняття 1

“Заняття 1” присвячене аналізу передумов революції, законодавчим актам Установчих зборів, з’ясуванню політичних поглядів головних угруповань, що сформувалися під час роботи Законодавчих зборів 1791 р. та Національного Конвенту, визначенню причин встановлення у Франції республіки.

При розгляді *першого питання* охарактеризуйте політичне та соціально-економічне становище Франції в другій половині XVIII ст. й визначте фактори, які спричинили кризу абсолютизму. Чи могли посприяти виходу з складної ситуації реформи генеральних контролерів фінансів Ж.Тюрго (1774–1776), Ж.Неккера (1776–1781, док. № 19), Ш.Калонна (1783–1787)? Підкресліть той факт, що абсолютистська державна система сприяла поглибленню кризи. Визначивши станову структуру французького суспільства, з’ясуйте, які стани та чому стали опорою правлячого режиму, а які сформували опозиційний щодо абсолютизму табір. Вкажіть причини зростання суспільної активності французів у XVIII ст. Які фактори впливали на активізацію широких верств населення? Прокоментуйте витяги з зошитів-наказів, складених трьома станами 1789 р. (док. № 1). Чому в опозиції до абсолютизму опинилися парламенти на чолі з Паризьким? Чи можна погодитися з точкою зору, що саме парламентська опозиція 1787–1788 рр. стала предтечею революції?

Перед загрозою повного банкрутства державної скарбниці й дедалі зростаючих вимог реформ наприкінці 1788 р. королівська рада ухвалила рішення про скликання Генеральних штатів – законодавчого представництва усіх станів, які не збиралися з 1614 р. Цей факт свідчив про те, що абсолютизм вичерпав свої можливості, майже втратив довіру населення й подальше його існування залежало від підтримки, зокрема, третього стану. 5 травня 1789 р. відбулося традиційне, по станах (кожен із станів представляв лише один голос) засідання Генеральних штатів. Депутати третього стану, які вважали цю постанову несправедливою, 17 червня проголосили себе Національними зборами (деякі депутати-дворяни та частина духовництва перейшли на сторону третього стану, отже, створювався однопалатний представницький ор-

ган, який перебрав на себе право говорити і діяти від імені всього народу; док. № 2). З цього моменту почався поділ французького народу на “аристократів” – прихильників збереження абсолютної монархії та “патріотів”, які об’єднували у своїх рядах республіканців і тих, хто прагнув законодавчим шляхом обмежити владу короля. З’ясуйте, що змусило короля прийняти рішення про приєднання решти депутатів привілейованих станів до Національних зборів? 9 липня Національні збори проголосили себе Установчими на знак того, що вважають своїм головним завданням встановити новий політичний устрій на основі виробленого та ухваленого ними вищого державного закону – Конституції.

Робота зборів супроводжувалася активними виступами санкюлотів¹ проти прихильників старого режиму, під час яких широко застосовувалися насильницькі методи боротьби. 14 липня 1789 р. паризькі санкюлоти та солдати французької гвардії штурмом захопили й зруйнували головну політичну в’язницю держави – Бастилію. Вся країна була охоплена могутнім піднесенням народного руху: ліквідовувались старі органи влади, створювались органи місцевого самоврядування – муніципалітети, формувалась народна міліція – Національна гвардія. Піднялися на боротьбу і селяни, які нападали на дворянські замки, відбирали захоплені сеньйорами громадські землі. Таким чином, реальна політична влада перейшла до Установчих зборів, а саме – до третього стану. Однак, популярність короля все ще була великою. Так, через рік, 14 липня 1790 р., на святкуванні річниці взяття Бастилії, Людовік XVI сидів на троні посеред Марсового поля і під шум натовпу присягнув виконувати конституцію.

При розгляді *другого питання* зупиніться на характеристиці низки ухвалених Установчими зборами Франції декретів, простежте зміни, що відбулися в політичній, економічній та соціальній сферах. Ніч на 5 серпня 1789 р. багато сучасників, охарактеризували, як “ніч див”. Саме тоді був вироблений законопроект, на основі якого в період з 4 по 11 серпня проголошувалися декрети, що скасовували станові привілеї, феодальні права, церковну десятину та оголошували рівність усіх перед законом при сплаті державних податків. Ці декрети

¹ Санкюлоти (від франц. sans-culottes, букв. без штанів, злидарі) – так називали представників третього стану (по денників, робітників, ремісників, служників, підмайстрів, тобто небагате міське населення) для характеристики їх економічного становища. На відміну від дворян, які носили короткі штани до колін із панчохами (culottes), санкюлоти мали довгі штани.

поклали початок політиці часткових поступок селянам та стали першою тріщиною в правовій системі старого порядку (док. № 3).

26 серпня 1789 р. Установчі збори схвалили “Декларацію прав людини і громадянина”, яка стала документом великого революційного значення. Проаналізуйте текст Декларації (док. № 4): які з ідей Просвітництва були використані; чи простежується у ній, на Ваш погляд, вплив схваленої раніше, 4 липня 1776 р., “Декларації незалежності США”? Обґрунтуйте твердження, що “Декларація прав людини і громадянина” керувалась гаслом “Свобода, Рівність, Братерство”.

Назвіть декрети, якими депутати Установчих зборів поступово перетворювали абсолютну монархію в конституційну. Розгляньте новий адміністративний устрій Франції. З якою метою він був запроваджений?

Прокоментуйте декрети Установчих зборів від 2 листопада 1789 р. та 19 червня 1790 р. (док. № 5, 6). Вкажіть, якими заходами Установчі збори утверджували свободу підприємництва. Визначте обставини схвалення закону Ле Шапельє про заборону організацій та страйків (цей закон був скасований лише у 1864 р.).

3 вересня 1791 р. король підписав конституцію, яка закріпила у Франції лад конституційної монархії. Вступом до цього документу стала “Декларація прав людини і громадянина”. Проаналізуйте текст Конституції (док. № 7) та охарактеризуйте визначену в ній систему влади. Чи поширювалася дія Конституції на французькі колонії?

Отже, Установчі збори затвердили та юридично оформили політичне та соціальне панування маєтної верхівки третього стану, котра змусила поділитися владою колишні провідні верстви – аристократію та духовенство. Після цього у таборі революції почалося ідейне розмежування: більш радикальні верстви буржуазії та пролетарські елементи третього стану виступали за продовження революції; верхівка буржуазії та ліберальне дворянство, отримавши те, чого домагалися, намагалися загальмувати розвиток революційного руху.

1 жовтня 1791 р. відкрились Законодавчі збори, обрані згідно з новою конституцією (з її схваленням роль Установчих зборів вважалася вичерпаною і вони були розпущені), депутати яких розділилися на чотири великі угруповання. Аналізу їх політичних поглядів і присвячене *третьє питання*. Понад третину зборів (праву частину²) станови-

² Праві – традиційно помірковані консервативні елементи, на відміну від лівих (радикальних реформаторів чи революціонерів). Уже з перших днів Генеральних штатів аристократи партії палацу сідали праворуч від короля (визнаний знак привілейованості), тоді як представники третього стану – ліво-

ли прихильники конституційної монархії – *фельяни*³ (лідерами клубу були М.Лафайєт, А.Барнав, А.Ламет). Вони представляли інтереси великих фінансистів і негоціантів, власників суден, торговців рабами і плантаторів, великих земельних власників, промисловців та частини ліберального дворянства. Фельяни вважали революцію закінченою з ухваленням Конституції 1791 р. та перетворенням Франції у конституційну монархію. Їм протистояла ліва частина зборів, яка складалася з депутатів, пов'язаних з Якобінським клубом⁴. У результаті розколу утворилися дві групи: а) *жирондисти*⁵ – торговці, промисловці і нові землевласники, головним чином південних, південно-західних і південно-східних департаментів; на початках підтримували Конституцію 1791 р., згодом перейшли на республіканські позиції; лідер Бріссо; б) *монтаньяри*⁶ (або “горяни”) представляли крайню ліву групу депутатів (лідер Робесп'єр), які виступали за негайні зміни в суспільстві. Найчисленніша група складалася з “*незалежних*” депутатів, які намагалися примирити монархістів та революціонерів, були більш поміркованими у своїх поглядах і за хитання між обома першими групами отримали прізвисько “болота”. Проаналізуйте, з яких головних питань відбувалося протистояння між переліченими політичними угрупованнями?

Розпочинаючи розгляд *четвертого питання* заняття, з'ясуйте причини повстання в Парижі 10 серпня 1792 р. Новий законодавчий орган –

руч. Таким чином, слово “правий” стало природним символом політичного істеблїшменту, натомість опонентів почали називати словом “лівий”. Даний поділ утвердився як головна образна характеристика політичного спектру з 1793 р., коли в Національному Конвенті якобінці та їхні союзники зайняли лави в лівому верхньому секторі палати, сформувавши революційний блок депутатів.

³ Політичний клуб фельянів утворився в 1791 р. внаслідок розколу Якобінського клубу. Його членами були Мірабо та Робесп'єр. Засідання клубу фельянів відбувалися у монастирі ордену фельянів.

⁴ Якобінці – назва походить від місця, де проходили збори прихильників даного політичного клубу (бібліотека монастиря св. Якова або Якуба).

⁵ Жирондисти – таку назву отримали депутати Законодавчих зборів 1791 р., обраних від департаменту Жиронда, які представляли інтереси нових підприємців, зацікавлених у докорінній зміні існуючого ладу. Згодом вони приєдналися до групи депутатів (якобінців та кордельєрів), які вважали революцію незавершеною та вимагали її продовження – на них поширилася назва “жирондисти”.

⁶ Монтаньяри (від франц. *montagne* – “горяни”) – займали верхні лави в залі засідань Генеральних штатів.

Національний установчий Конвент почав працювати 20 вересня 1792 р. Аналізуючи текст документу № 8, визначте причини та мету скликання Національного Конвенту. 22 вересня Франція була проголошена республікою (док. № 9). Проаналізуйте склад Конвенту та проблеми, які спричинили гостре протистояння між певними політичними угрупованнями (перевибори Комуни Парижа, доля короля Людовіка XVI, соціально-економічна політика, док. № 10). Назвіть ті закони Конвенту, що стали важливим кроком на шляху до вирішення аграрного питання в країні. Зверніть увагу на зовнішньополітичне становище республіки. Завершуючи розгляд питання, зробіть висновок про діяльність Конвенту впродовж осені – зими 1792/93 рр.

Отже, наприкінці XVIII ст. королівська влада не змогла відвернути суспільного вибуху у Франції. Країну охопив масовий народний рух, який призвів спочатку до встановлення конституційної монархії, а згодом – республіки. Зверніть увагу, що розвиток революції залежав від співвідношення політичних сил: якщо в Генеральних штатах та Національних Установчих зборах (1789–1791) переважали конституціоналісти, в Законодавчих зборах (1791–1792) – республіканці-жирондисти, то в Національному Конвенті (1792–1795) перевагу здобула найрадикальніша частина монтаньярів – члени Якобінського клубу.

Заняття 2

Головними завданнями “Заняття 2” є аналіз передумов встановлення якобінської диктатури, системи влади та соціально-економічної політики якобінців, причин падіння якобінської диктатури.

Розглядаючи *перше питання* заняття, зверніть увагу на внутрішнє та зовнішнє становище Французької республіки навесні 1793 р. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що авторитет жирондистів, в чийх руках опинилася влада після страти короля, неухильно падав.

Визначте причини створення Комітету громадського порятунку на чолі з не-жирондистом Дантоном, “Комітету дванадцяти”, видання указу про арешт найвідоміших діячів нової течії, що вийшла на історичну арену – “шалених” – Ебера, Варлена та ін. Чому проти жирондистів об’єдналися Паризька Комуна, більша частина паризьких секцій, монтаньяри та члени клубу кордельєрів?

⁷ Кордельєри – Клуб кордельєрів проводив засідання у колишньому монастирі Ордену францисканців. Назва клубу походила від слова “корда” – мотузка, якою підперезувалися монахи-францисканці. Серед ораторів клубу виділялися адвокат Жорж Дантон і журналіст Камілл Демулен.

Зверніть увагу на події, що відбувалися на північному заході Франції (провінція Вандея, док. № 21). Ще 1792 р. чимало парафій підтримали священників, що відмовилися присягати громадянському урядові. У 1793 р. села зазнали нового удару після запровадження загального військового обов'язку. Найбільше обурення селян викликало звільнення від служби синів республіканців та адміністративних службовців. Складалося враження, що селян-католиків просто женуть на смерть за атеїстичну республіку, до якої вони не відчували великої прихильності. Так, повстання, яке почали селяни у Вандеї в березні 1793 р. за підтримки місцевих аристократів, спровокувало вибух громадянської війни, що тривала майже два роки. Повстанці, які називали себе "Королівська і католицька армія святих", виступали під гаслом "Хай живе Людовік XVII". За допомогою республіканських військ повстання було з жорстокістю придушене. Кількість жертв досі не з'ясована: дослідники називають цифри від 150 до 250 тис. осіб (близько 25% населення Вандеї).

2 червня 1793 р. загони Національної гвардії під загрозою застосування сили змусили депутатів Конвенту позбавити повноважень жирондистів на чолі з Бріссо та дати згоду на їхній арешт. Отже, падіння жирондистів, які засвідчили свою нездатність вирішувати проблеми країни, привело до влади найрадикальнішу частину монтаньярів – яacobінських екстремістів. Стверджуючи, що для перемоги над арміями європейських монархій та внутрішньої контрреволюції потрібна сильна влада, яacobінці, спираючись на підтримку дрібної буржуазії та санкюлотів, встановили у Франції жорстоку диктатуру.

Друге питання заняття. Дайте оцінку системі влади яacobінців. Вищим законодавчим органом встановленого режиму залишався *Конвент*. Виконавчу владу здійснював уряд – *Комітет громадського порятунку*, який опирався на *Комітет громадської безпеки* (протягом квітня-липня 1793 р. очолював Дантон, з липня 1793 р. по липень 1794 р. – Робесп'єр) та *Революційний трибунал*. Комітет громадської безпеки прагнув вирішити три проблеми: знищити незгідних з його політикою всередині країни, створити численну та боекздатну армію (док. № 15), забезпечити населення продовольством в умовах економічної кризи. Для проведення політики Конвенту і Комітету громадського порятунку в провінціях та в армії був заснований *інститут комісарів*, які мали необмежені права. Усю повноту влади в провінціях зосереджували *Революційні комітети*.

Розділ про структуру влади завершить аналізом конституції 24 червня 1793 р. (док. № 13), яка була прогресивною для того часу, хоча й зазнава-

ла різкої критики зліва, зокрема, з боку “шалених” на чолі з Жаком Ру. Вивчаючи текст конституції, беріть до уваги надзвичайне становище, в якому приймався даний документ. Ця ситуація зробила неможливим введення її в життя, а згодом падіння якобінської влади взагалі зняло питання про цю конституцію.

Якобінці намагалися втримати владу будь-якою ціною й обрали для цього тактику терору⁸, який з часом перетворився в самоціль заради захисту авторитарної влади “непідкупного” Робесп’єра та його групи (док. № 20). У липні 1793 р. прихильниця “жирондистів” Шарлотта Корде вбила одного з найактивніших якобінців, члена Конвенту, редактора революційної газети “Друг народу” Жана Поля Марата, якого вважала головним винуватцем розправ з противниками диктатури. Однак ця смерть викликала ще більше посилення терору. 17 вересня 1793 р. Конвент ухвалив закон про підозрілих (док. № 16): арешту підлягали усі, хто не міг довести своєї благонадійності. У 1794 р. були видані декрети, які започаткували “великий терор”. У цих декретах вперше з’явився термін “вороги народу”, який був дуже розпливчастим, тому використовувався якобінцями для розправи не тільки з роялістськими змовниками, а й з популярними політиками, які становили загрозу їхній владі. У березні-квітні були страчені Ебер, Дантон, Демулен та їхні прихильники, які отримали прізвисько “поблажливих”, оскільки виступали проти крайнощів терору та закликали укласти мир з зовнішнім ворогом. За період з 10 червня 1793 р. по 27 липня 1794 р. Революційний трибунал відправив на гільйотину 1375 осіб. Подібні розправи відбувалися у провінції, особливо в охоплених повстанням районах Вандеї та Нормандії.

Заходи по зміцненню надзвичайних (тобто неконституційних) інститутів влади були закріплені декретом Конвенту 10 жовтня 1793 р. про революційний порядок правління. Документ відкладав дію конституції до укладення миру і наділяв Комітет громадського порятунку надзвичайно широкими повноваженнями. У Франції фактично була встановлена диктатура, що привела до різкого посилення адміністративної централізації.

Вивчаючи соціально-економічні заходи якобінців, при розгляді *третього питання*, висвітліть два найважливіші питання економічної політики – аграрне та “закон про максимум” від 29 жовтня 1793 р.

⁸ Термін “терор” означає систему організованого державою ідеологічно вмотивованого насильства та залякування. Панування терору запровадив Комітет громадської безпеки, очолюваний Робесп’єром.

У перші дні після встановлення влади, з метою її зміцнення, якобінський Конвент відразу ж розпочав вирішення аграрного питання, що стало можливим завдяки певним напрацюванням попереднього жирондистського уряду. Так, 3 червня 1793 р. видано декрет про продаж земель емігрантів дрібними ділянками та наділення землею (менше 1 десятини) селянські сім'ї, котрі взагалі її не мали (док. № 11). Правда, уже через півтора місяця цей декрет був скасований, і права, які він надавав, так і не були використані селянами. 10 липня ухвалено декрет про роздачу громадських земель (док. № 12); 17 липня (док. № 14) – про безплатне скасування всіх феодалських повинностей (вони скасовувались кілька разів, починаючи з 1789 р., однак реально продовжували існувати). Значною мірою даний документ був декларативним, оскільки повинності, пов'язані з землею, надалі залишалися в силі. За пропаганду “аграрного закону” (тобто вимогу розподілу землі) ув'язнювали, навіть існувала небезпека потрапити на гільйотину. Землю могли отримати лише ті, хто мав гроші, однак і за таких умов продаж та купівля землі, яка ставала капіталістичною власністю, були прогресивним явищем. Ухвалені декрети забезпечували підтримку якобінської влади з боку селянства, полегшували проведення наборів до армії та придушення антиреспубліканських виступів.

29 вересня 1793 р. Конвент ухвалив декрет про встановлення “загального максимуму” (док. № 17). Голод та спекуляція стали постійними супутниками диктатури Комітету громадського порятунку.

Важливе значення для перемоги на фронтах мала проведена якобінцями реорганізація армії. Відбулося злиття регулярних військових частин з революційно налаштованими добровільними частинами – “амальгама”⁹ (таким чином об'єдналися військовий досвід та революційний ентузіазм), й створена єдина армія з єдиним статутом, командуванням та системою постачання. Республіканські генерали почали використовувати в боях нову тактику колон та розсіпного бою, замість лінійного. Вперше введено загальну військову повинність (серпень 1793 р.), яка не була в інших країнах. Військове бюро Комітету громадського порятунку очолив відомий математик та військовий стратег Лазар Карно, якого згодом назвали “організатором перемог”. В армії була проведена чистка серед офіцерів та генералів; підозрілі заареш-

⁹ Амальгама (від фран. *amalgame* – пристрій для пом'якшення ударів) – використовується у переносному значенні й означає суміш, поєднання різнорідних речей, ідей.

товані, на командні посади ставились молоді особи з народу, які своєю доблестю та вмінням довели здатність до керівництва.

Перемогти у війні з бунтівниками та іноземними державами виявилось легше, ніж подолати економічну кризу та відновити стабільність в країні. Наприкінці 1793 р. країною прокотилася хвиля антирелігійної кампанії, що отримала назву дехристиянізації. Вона була ініційована єбертистами та супроводжувалась закриттям та пограбуванням католицьких соборів та храмів інших релігійних конфесій (до нищення їх не дійшло), вилученням золотих та срібних предметів церковного вжитку, насильством над священиками. Поштовхом до цих подій став декрет від 5 жовтня 1793 р. про запровадження нового революційного літочислення та календаря (док. № 18). Який принцип був покладений в основу революційного календаря?

Початок антирелігійній кампанії поклав комісар Конвенту в м. Невері, колишній учитель духовного училища Жозеф Фуше. Він видав постанову, яка забороняла відправляти богослужіння поза храмами, а Комуна Парижа заборонила релігійні церемонії взагалі. Спроба об'єднати народ на ґрунті нової релігії – культу Розуму (святкування відбулося 10 листопада 1793 р.), справедливості не вдалась. Дехристиянізація супроводжувалась насадженням нового громадянського культу, пов'язаного зі святкуванням річниць подій революції, наприклад Дня федерації 14 липня і вшануванням мучеників революції, до числа яких наприклад був зачислений серед інших і Марат.

Однак М. Робесп'єр під впливом ідей Ж. Руссо вважав, що держава без релігії не може існувати. Проте в Костелі він бачив опору контрреволюції, а тому, прагнучи привернути народні маси на сторону революції, виступив з власною пропозицією на основі якої 7 травня 1794 р. був ухвалений декрет яким запроваджувалась нова державна релігія, покликана замінити католицизм та зміцнити єдність республіки. Стаття 1 документу наголошувала, що французький народ визнає існування Верховної істоти і безсмертя людської душі. Цей культ Верховної істоти, пов'язаний з прославленням громадянських добродієв, був за маніфестований святкуванням у Парижі 8 травня.

Дайте оцінку декрету про скасування рабства негрів у колоніях Франції (11 квітня 1794 р.). Назвіть колонії Франції і покажіть, як віднеслися плантатори-рабовласники до цього декрету Конвенту (даний прогресивний закон був відмінений Наполеоном).

Підсумуйте головні положення соціально-економічних заходів якобінців, відзначивши, які з законодавчих актів втратили силу після падіння якобінців, а які збереглися як основа пізнішого буржуазного ладу.

Розглядаючи *четверте питання* заняття, визначте причини перевороту 9 термідора II року Республіки. Якобінці поступово втрачали свою опору, всередині блоку назривала криза, у Конвенті готувалася змова. 27 липня (9 термідора II року Республіки) 1794 р. на засіданні Конвенту Робесп'єра звинуватили в узурпації влади. Після його арешту та тимчасового звільнення прихильниками 28 липня Робесп'єра та групу його соратників гільйотинували. Чи можна стверджувати, що терор, який набув тотального характеру навесні 1794 р., прискорив повалення диктатури?

Зауважте, що падіння якобінської диктатури не означало завершення революції: вона стала на шлях, який привів Францію до імперії Наполеона Бонапарта. З його приходом до влади 9–10 листопада 1799 р. втомлене економічними негараздами та терором населення країни пов'язувало надії на встановлення стабільної державної влади.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

АЛЕКСІС ДЕ ТОКВІЛЬ

“АНАЛІЗ ШЛЯХЕТСЬКИХ ЗОШИТІВ ВІД 1789 РОКУ”

(Витяг)

Французька революція становить собою, на мою думку, єдиний рух, на початку якого різні прошарки суспільства мали змогу посправжньому засвідчити, кожен зокрема, засвоєні ними ідеї й заявити про почуття, що надихали їх, перш ніж сама Революція спотворила або видозмінила ці почуття та ідеї. Це справжнє свідчення, як кожному відомо, записане в зошитах-наказах, складених трьома станами 1789 року.

Особисті права. Шляхетство передусім вимагає, щоб була видана ясно висловлена декларація про права, які належать усім людям, і щоб ця декларація підтвердила їхню свободу й забезпечила їхню особисту безпеку.

Свобода особистості. Шляхтичі бажають скасування прикріплення до земель там, де воно ще існує, й пошуків способів до припинення торгівлі неграми та їхнього рабства; кожен має користуватися свободою пересування й поселення там, де він хоче, в межах або за межами королівства, не піддаючись ризикові свавільного арешту; надуживання, пов'язані з розпорядженнями поліції, повинні бути усунуті, й поліційна влада надалі мусить перебувати в руках суддів, навіть у випадку обурення; нікого не можна заарештувати й судити, як своїми природними суддями, внаслідок чого державні в'язниці та інші місця незаконного затримання мають бути зачинені. Дехто вимагає зруйнувати Бастилію: шляхетство Парижа особливо наполягає на цьому пункті.

Шляхетство бажає розпуску всіх особливих комісій, усіх спеціальних або виняткових судів..., судочинство має відбуватися безкоштовно, й непотрібні юрисдикції слід усунути. “Урядовці існують для народу, а не народ для урядовців”, – зазначається в одному зошиті-наказі. Ставиться навіть вимога, аби в кожній окрузі запровадили раду та інститут безкоштовних захисників для бідних; щоб слідство провадилося гласно й щоб сторонам, які позиваються, надали право боронитися самим; щоб у кримінальних процесах звинувачуваний мав при собі захисника й щоб упродовж усієї судової процедури в суді перебувала певна кількість громадян того самого стану, до якого належить звину-

вачуваний, зобов'язаних виголошувати вирок з питання про злочин або вчинок підсудного; з цього приводу робиться посилення на англійську конституцію. Покарання мають співвідноситися зі злочинами й бути однаковими для всіх; смертна кара повинна застосовуватися рідше, всі види тілесних покарань, катувань тощо скасувати; нарешті, долю в'язнів і особливо підслідних осіб треба поліпшити. Як зазначено в зошитах-наказах, треба винайти способи примусити поважати особисту свободу під час набору війська сухопутного й морського. Варто дозволити заміну обов'язкової особистої служби грошовим податком..., узгодити обов'язки дисципліни та військової підлеглості з правами громадянина та вільної людини.

Свобода та недоторканість власності. Власність має бути недоторканою, і порушення цієї недоторканості може відбутися лише для громадської потреби. В таких випадках уряд повинен негайно відшкодувати збитки за підвищеною оцінкою. Конфіскація має бути скасована.

Свобода торгівлі, праці та промисловості. Свобода промисловості та торгівлі має гарантуватися.

Свобода релігії. Католицька релігія має бути єдиною панівною релігією у Франції; але кожному слід дати свободу сумління, і некатоликів треба поновити в їхньому громадянському стані та в правах власності.

Свобода друку, непорушність поштових таємниць. Свобода друку має бути забезпечена... Нагляду церковній цензурі повинні підлягати тільки книжки, що тлумачать догмати...

Розкриття чужих листів є наймерзеннішим шпигунством, оскільки воно підриває громадську довіру.

Освіта, виховання. ...Цим останнім [дітям. – Уклад.] особливо треба давати національне виховання, що полягає у вселянні громадянських обов'язків та громадянських прав. Зошити навіть висловлюють бажання, аби для дітей склали особливий катехизис, у якому виклали б, відповідно до їхнього розуміння, основні риси державного ладу. Втім, зошити не вказують шляхів до полегшення та поширення освіти, обмежуючись вимогою відкривати виховні установи для дітей зuboжілих шляхтичів.

Турботи про становище народу. Всі зошити вимагають остаточного скасування панщини. Велика частина судових округ висловлює бажання дозволити викуп повинностей та шляхового мита. Є вимога зробити менш обтяжливим збирання деяких феодальних податків і скасувати податок на придбання шляхетських земель не шляхтичами.

Уряд зацікавлений, зазначається в одному зошиті, у полегшенні процесу купівлі й продажу землі.

Шляхтичі вимагають, аби держава потурбувалася про поширення достатку та добробуту в селах...

Зошити бажали б, щоб лікарні поділили на дрібні установи, влаштовані в усіх повітах, щоб будинки для утримання жебраків зачинили й замінили їх добродійними майстернями; щоб запровадили каси допомоги під керівництвом провінційних штатів і щоб хірурги, лікарі та акушерки були розподілені по волостях за рахунок провінцій для подання безкоштовної допомоги бідним; щоб судочинство для бідних було безкоштовним; нарешті, щоб розпочали влаштовувати заклади для сліпих, глухонімих, дітей-найд тощо.

З усіх цих питань шляхетський стан обмежується висловлюванням своїх побажань щодо реформ, не вникаючи в деталі їх виконання. Видно, що він, порівняно з нижчим духівництвом, менше жив серед нижчих класів суспільства й, менше стикаючись з їхніми потребами, думав про засоби їх лікування.

Про доступ до громадянських посад, про ієрархію чинів та почесні привілеї шляхтичів. Шляхтичі відступають від загального духу перетворень, що їх вони домагаються, найбільше, або, ліпше сказати, тільки в тому, що стосується урядницької ієрархії та відмінностей між титулами: в цьому разі, погоджуючись на деякі важливі поступки, вони дотримуються заasad давнього порядку. Вони відчують, що в цьому питанні борються за саме своє існування. Тому шляхетські зошити наполегливо вимагають підтримувати духівництво та шляхту як особливий стан. Вони навіть бажать, аби було віднайдено кошти для збереження шляхетського стану в усій його чистоті; щоб, отже, було заборонено купувати шляхетський титул за гроші; аби цей титул не був пов'язаний з певними посадами, аби його можна було набути тільки шляхом тривалої й корисної служби державі. Висловлюється побажання, аби особи, які сфальшували присвоєння собі шляхетського титулу, розшукувалися й переслідувались. Нарешті, всі зошити наполягають на тому, щоб за шляхетством зберегли всі його почесні права. Дехто бажає, щоб шляхтичам присвоїли розпізнавальний знак, який дозволяв би вирізнити їх за самим зовнішнім виглядом.

Що стосується розподілу посад, то шляхетство вимагає, щоб продаж посад у застосуванні до суддів був скасований ... призначення з дотриманням тільки умов віку та здібностей. Що ж до військових чинів, то більшість шляхетських зошитів-наказів дотримується думки,

що третій стан не потрібно усувати від них і що кожен військовий, який зробив вітчизні видатні послуги, має право сягати найвищих ступенів.

Церква та духовництво. Коли йдеться не про власні права й не про свій особливий устрій, а про привілеї та організацію церкви, шляхетство дивиться на справу не з такої близької відстані; тут його очі широко розплющені на надуживання.

Воно вимагає, щоб духовництво не мало ніяких привілеїв з платежів податків і щоб воно сплачувало свої борги, не примушуючи народ нести їх на собі.

Права політичні. ...Визнають за всіма французами право брати участь в урядовій діяльності прямо чи опосередковано, тобто право обирати й бути обраними, але зберігаючи при цьому ієрархію чинів у такий спосіб, аби ніхто не міг ні призначати, ні отримувати призначення інакше, як у межах свого стану. Виходячи з цього принципу, система представництва має встановлюватися так, щоб забезпечити всім станам нації змогу брати серйозну участь в управлінні справами.

Щодо способу голосування в зборах Генеральних Штатів думки поділяються: більшість зошитів висловлюється за подання голосів окремо кожним станом; деякі вважають за потрібне зробити виняток з цього правила для голосування щодо податків; інші, нарешті, вимагають у всіх випадках іншого порядку. "Голоси повинні лічитися поголовно, а не за станами, – заявляють ці останні, – оскільки ця форма підрахунку є єдино розумною, й тільки вона сама може усунути й знищити становий егоїзм, єдине джерело всіх наших бід, зблизити людей і привести їх до наслідку, якого нація має право сподіватися від зборів, у яких патріотизм та високі чесноти підкріплюватимуться знаннями".

Про порядок, який треба встановити у формі правління, і про засади конституції. Щодо форми правління шляхетство вимагає зберегти монархічний устрій зі збереженням в особі короля законодавчої, судової та виконавчої влади, але водночас виробити основні закони, які б гарантували права нації при користуванні своїми повноваженнями.

Поділ влади. Влада законодавча. Що стосується поділу влади між нацією, репрезентованою зборами, та королем, то шляхетство вимагає, щоб жоден закон не мав сили, якщо його не схвалять Генеральні Штати та король і не запишуть до реєстру судів, уповноважених стежити за його виконанням; щоб право встановлювати й визначати кількість податків надавалося лише Генеральним Штатам... Усі національні каси треба поставити під нагляд штатів...

Влада судова. Судові чини повинні звітувати перед національними зборами за виконання своїх службових обов'язків; вони можуть бути звільнені лише зі згоди Генеральних Штатів... На думку багатьох зошитів, суддів повинен призначати король не інакше, як за поданням народу.

Влада виконавча. Що ж до виконавчої влади, то вона зберігається тільки за королем, але для неї потрібно встановити межі, необхідні для відвернення надуживань.

Що найбільше вражає під час читання шляхетських зошитів-наказів... це те, наскільки ці шляхтичі є дітьми свого часу: вони перейняті його духом... На їхній погляд, ...можна сподіватися всього від суспільного виховання, яке має спрямовувати держава. Як і решта їхніх сучасників, вони проявляють жваву й постійну схильність до одностайності в законодавстві, за винятком того, що стосується існування станів. ...Вони намічають різноманітні реформи різного ґтибу й вважають, що ці реформи мають бути радикальними. Для них, як і для всіх інших французів, Франція є дослідним полем, чимось на кшталт зразкової ферми, де все треба перевернути догори дном, все випробувати: незайманим має залишитися тільки маленький куток, де ростуть їхні особливі привілеї...

де Токвіль А. Давній порядок і Революція. Київ, 2000. С.202–210.

Документ № 2.

ЗАСІДАННЯ В ЗАЛІ ДЛЯ ГРИ В М'ЯЧ

20 червня 1789 р.

(Витяг)

Беручи до уваги, що Національні збори покликані виробити конституцію держави, сприяти відновленню суспільного порядку та підтримувати справжні принципи монархії, Національні збори ухвалюють, що ніщо не зможе перешкодити їм продовжувати свою роботу в будь-якому місці, де вони будуть змушені зібратися, і що Національні збори є всюди, де перебувають їхні члени.

Національні збори ухвалюють, що всі їхні члени повинні негайно принести урочисту клятву ніколи не розходитися і збиратися всюди, де цього вимагатимуть обставини, до того часу, поки не буде вироблена та зміцнена конституція Франції; приносячи цю клятву, кожен

член зборів повинен скріпити своїм підписом непорушність свого рішення.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.94.

Документ № 3.

**ДЕКРЕТ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ
ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ФЕОДАЛЬНИХ ПРАВ ТА ПРИВІЛЕЇВ**

11 серпня 1789 р.

(Витяг)

Стаття I

Національні Збори остаточно ліквідують феодальний порядок. Вони постановляють, що з прав та повинностей феодальних та чиншових, ті, котрі відносяться до особистого або речового кріпосного права, відміняються без винагороди; всі решту оголошуються такими, що підлягають викупу. Розміри та спосіб викупу будуть визначені Національними зборами. Ті з названих повинностей, які не знищені даним декретом, будуть продовжувати вилучатися аж до викупу.

Стаття IV

Всі сеньйоріальні суди ліквідуються без винагороди; однак чини цих судів будуть виконувати свої обов'язки, доки Національні Збори не встановлять нового судового порядку.

Стаття V

Всякого роду десятини та оброки, що їх заміняють..., ліквідуються з тим, що згодом буде вирішено, яким чином задовольнити потреби богослужіння, утримання церковнослужителів, допомоги бідним, ремонту та перебудови церков, церковних будинків та всіх закладів, семінарій, шкіл, колегіумів, госпіталів, общин і т. і..., на утримання яких в даний час ці десятини призначаються...

Що стосується інших десятин якого б то не було виду, вони будуть підлягати викупу способом встановленим Зборами. До винесення з цього приводу постанови Національні Збори наказують продовжувати їх збирання.

Стаття VI

Всякі вічні земельні ренти, будь-якого виду та походження, як натуральні, так і грошові, кому б вони не належали... підлягають викупу...

Стаття VII

Продаж посад, як судових, так і муніципальних, ліквідується негайно. Правосуддя буде безкоштовним. Однак чиновники, які займають ці посади, продовжуватимуть виконувати свої обов'язки й отримуватимуть свої прибутки від цих посад до того часу, поки збори не потурбуються про засоби для їх викупу...

Стаття IX

У сфері податків назавжди будуть ліквідовані грошові, особисті та земельні привілеї. Податки будуть утримуватися з усіх громадян і всього майна однаковим чином і в однаковій формі ...

Стаття XI

Всі громадяни, незважаючи на походження, можуть бути допущені до всіх посад та духовних звань, цивільних та воєнних, і жодна корисна професія не може стати причиною втрати дворянського звання. ...

Стаття XVII

Національні Збори урочисто проголошують короля Людовіка XVI "відновником французької свободи".

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.98–101.

Документ № 4.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

26 серпня 1789 р.

(Витяг)

Представники французького народу, які становлять Національні збори, беручи до уваги, що незнання, забуття чи зневага прав людини є єдиними причинами суспільних бід та псування уряду, вирішили відновити в урочистій декларації природні, невід'ємні, невіддільні та святі права людини, щоб ця декларація, перебуваючи постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їхні права та їхні обов'язки...

Люди народжуються вільними й однаковими в правах.

1. Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних та невід'ємних прав людини. Ці права: свобода, власність, безпека та опір пригнобленню.
2. Джерелом всієї верховної влади завжди є нація.
3. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином, реалізація кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом.
4. Закон може забороняти лише дії, що є шкідливими для суспільства.
5. Закон – це вияв спільної волі. Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у прийнятті законів. Закон повинен бути однаковим для всіх, незалежно від того, виявляє він заступництво чи карає. Оскільки всі громадяни перед ним рівні, то вони повинні бути однаково допущені до всіх занять, місць, громадських посад залежно від їхніх здібностей і без будь-якої різниці, крім відмінностей у добродетностях та талантах.
6. Ніхто не може бути звинувачений, затриманий чи арештований іншим чином, ніж у випадках, передбачених законом...
7. Закон повинен встановлювати тільки суворо та очевидно необхідні покарання...
10. Ніхто не може бути потурбований за свої переконання, навіть релігійні, якщо їхні прояви не порушують суспільного порядку, встановленого законом.
11. Вільний обмін думками та переконаннями є одним із найдорогоцінніших прав людини; кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати за умови відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.
12. Для гарантії прав людини та громадянина повинна існувати публічна сила; таким чином, ця сила встановлена для загальної користі, а не для приватної користі тих, кому вона довірена.
13. Для утримання суспільної сили і для видатків на управління необхідне загальне обкладення; податки повинні бути розподілені рівномірно між громадянами відповідно до їхніх засобів.
14. Суспільство має право вимагати звіту в кожній посадовій особі своєї адміністрації.
15. Кожне суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлений поділ влади, не має конституції.
16. Оскільки власність є право недоторканне та священне, то ніхто не може бути їй позбавлений іншим чином, як у випадку встановленої за-

коном безсумнівної суспільної необхідності і за умови справедливого та попереднього відшкодування.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.96–98.

Документ № 5.

ПРО НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА

2 листопада 1789 р.

(Витяг)

1. Усе церковне майно переходить у розпорядження нації, котра бере на себе ...видатки на культ, на утримання священнослужителів та надання допомоги біднякам...
2. Для утримання священнослужителів їм буде виплачуватися допомога, що становитиме не менше 1200 ліврів на рік...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.182.

Документ № 6.

**ДЕКРЕТ ПРО СКАСУВАННЯ ІНСТИТУТУ СПАДКОВОГО ДВОРЯНСТВА
ТА ВСІХ ТИТУЛІВ**

19 червня 1790 р.

(Витяг)

Національні збори ухвалюють, що спадкове дворянство ліквідується назавжди; внаслідок цього титули принца, герцога, графа, маркіза, віконта... барона... дворянина та всі подібні їм титули не будуть ніким прийматися і нікому не будуть даруватися; що кожен французький громадянин зможе мати лише прізвище глави сім'ї; що він не повинен ні носити, ні змушувати інших носити ліврею, ні мати герба...

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.188.

Документ № 7.

КОНСТИТУЦІЯ

3 вересня 1791 р.

(Витяг)

...Немає більше ні дворянства, ні перства, ні спадкових, ні станових відмінностей, ні феодалного порядку, ні вотчинної юстиції, жодних титулів, звань та переваг, що витікали з цього порядку, жодних рицарських орденів, ні корпорацій чи знаків відмінності, для яких вимагався доказ дворянства чи благородства походження, і жодних інших переваг, крім відзнак, присвоєних суспільним посадовим особам при виконанні їхніх обов'язків.

Будь-які державні посади більше не продаються і не передаються в спадок. Для жодної частини нації, ані для одного індивіда не існує більше особливих переваг чи винятків з права, спільного для всіх французів.

Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних, художніх чи ремісничих корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або конституції.

Розділ перший

Головні положення, що забезпечуються конституцією

Конституція забезпечує наступні природні та громадянські права:

1. усім громадянам відкритий доступ до місць і посад без будь-яких інших відмінностей, крім тих, що витікають з їхніх чеснот та здібностей;
2. усі податки підлягають розподілу між всіма громадянами рівномірно, з урахуванням їхньої платоспроможності;
3. за одні і ті ж правопорушення винні будуть каратися однаково, незалежно від будь-яких особистих відмінностей.

Конституція забезпечує також такі природні і громадянські права:

- свободу кожного пересуватися, залишатися на місці чи покидати його...;
- свободу кожного висловлювати словесно та письмово, друкувати і піддавати гласності свої думки..., а також виконувати обряди того віровизнання, до якого він належить;
- свободу громадян збиратися в громадських місцях за умови спокою та відсутності зброї;

- свободу звертатися до органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Законодавча влада не може приймати закони, що перешкоджають здійсненню природних та громадянських прав, перелічених у даному розділі і забезпечених конституцією...

Конституція забезпечує недоторканість власності...

Громадяни мають право обирати або призначати служителів культу.

Буде забезпечена та організована народна освіта, загальна для всіх громадян, безкоштовна в частині, необхідній для всіх людей...

Буде виданий кодекс цивільних законів, загальний для всього королівства.

Розділ другий

Про поділ королівства і про стан громадянства

1. Королівство єдине та неподільне. До його складу входять 83 департаменти, кожен департамент поділяється на дистрикти, кожен дистрикт – на кантони.

...8. Французькі громадяни з огляду на місцеві відносини, які склалися між ними внаслідок зосередження їх у містах і визначених сільських округах, утворюють комуни...

9. Громадяни, які утворюють ту чи іншу комуни, мають право обирати зі свого середовища на визначений термін у порядку, передбаченому законом, муніципальні органи для ведення біжучих справ громади.

Розділ третій

Про державні влади

1. Суверенітет належить нації...

3. Законодавча влада передається Національним зборам, до складу яких входять представники, вільно обрані народом на певний термін, і здійснюється названими зборами після затвердження королем...

4. Форма правління – монархічна. Виконавча влада довірена королю і здійснюється під його головуванням міністрами та іншими відповідальними органами.

5. Судова влада довірена суддям, які обираються народом на певний термін.

Глава перша

Про національні законодавчі збори

1. Національні збори, що утворюють законодавчий корпус, діють постійно у складі однієї палати.

2. Вони обираються кожні два роки шляхом нових виборів...

6. Законодавчий корпус не може бути розпущений королем.

Частина I

Кількість представників.

Основи представництва

1. Кількість представників законодавчого корпусу становить 745 чол. від 83 департаментів...
2. Загальна кількість представників розподіляється між 83 департаментами відповідно до території, населення та прямого оподаткування.

Частина II

Первинні збори. Обрання вибірників

1. Для виборів у Національні законодавчі збори активні громадяни кожні два роки збираються на первинні збори в містах і кантонах.
2. Активними громадянами є французи за народженням або особи, які прийняли французьке громадянство, яким виповнилось 25 років від народження, проживають в місті або кантоні протягом встановленого законом часу, які сплачують у будь-якому місці королівства прямий податок у розмірі не менше вартості трьох робочих днів..., які не перебувають у прислужуванні, тобто не є домашніми слугами, внесені до списку національної гвардії муніципалітету за місцем проживання і які склали цивільну присягу.
6. Первинні збори обирають вибірників відповідно до кількості активних громадян, які проживають у місті або кантоні. Один вибірник обирається на сто активних громадян, які присутні чи відсутні на зборах; по два вибірники обираються від 150 і до 200 громадян і так далі.

Глава друга

Про королівську владу, ретенство та про міністрів

Частина I

Про королівську владу та про короля

1. Королівська влада неподільна – вона передана спадково правлячому дому і переходить по чоловічій лінії у порядку народження...
2. Особа короля недоторкана і священна; він має титул короля французів.
3. У Франції немає влади, що стоїть над законом. Король царює лише в межах закону, і лише іменем закону він може вимагати покори.
4. Король при вступі на престол або після досягнення повноліття у присутності законодавчого корпусу складає присягу на вірність нації та закону, зобов'язується використовувати всю довірену йому владу на виконання конституції, виданої Національними установчими зборами протягом 1789, 1790 і 1791 рр., і вживати заходів до збереження законів...

5. Якщо протягом місяця після запрошення законодавчого корпусу король не складе присяги або якщо після складання зречеться її, то він буде визнаний як такий, що зрікся королівської влади.
6. Якщо король очолить армію і скерує війська проти народу або якщо він шляхом формального акту не буде чинити опір подібному заходу, що виконується його іменем, то треба вважати, що він зрікся королівської влади.

Частина IV
Про міністрів

1. Призначення та звільнення міністрів повністю належить королю.

Глава третя
Про здійснення законодавчої влади

Частина I

Повноваження та обов'язки Національних законодавчих зборів

1. Конституція доручає лише законодавчому корпусу наступні повноваження і обов'язки: 1) законодавчу ініціативу і встановлення законів; король може лише запрошувати законодавчий корпус розглянути те чи інше питання; 2) визначення державних видатків; 3) встановлення державних податків...; 4) ...нагляд за вживанням усіх державних доходів і вимога звітності по них...; 10) притягнення до відповідальності перед верховним національним судом міністрів та головних агентів виконавчої влади...
2. Рішення розпочати війну може бути прийняте лише за затвердженням королем постановою законодавчого корпусу, обов'язково винесеною за формальною пропозицією короля...
3. Законодавчому корпусу належить ратифікація мирних, союзних і торгових договорів; жоден договір не отримає сили без такої ратифікації.

Частина II

Ведення засідань і порядок обговорення

1. Засідання законодавчого корпусу публічні, протоколи його засідань друкуються для загального ознайомлення.
7. Законодавчий корпус не може розпочати обговорення, якщо на його засіданні не присутні хоча б 200 осіб; кожна постанова приймається абсолютною більшістю голосів.

Частина III

Про санкцію короля

1. Постанови законодавчого корпусу надходять до короля, який може не погодитися з ними.
2. Якщо король відмовить у своїй згоді, така відмова має лише суспензивне* значення. Якщо дві легіслатури**, що йдуть за поданою такою постановою, послідовно представляють таку ж постанову в тих же висловах, то вважається, що король дав своє затвердження.

Глава четверта

Про здійснення виконавчої влади

1. Вища виконавча влада зосереджується лише в руках короля.... Король – верховний головнокомандувач сухопутних і морських військових сил.
2. Король призначає послів та інших агентів міжнародних відносин, командувачів армією та флотом...

Глава п'ята

Про судову владу

1. Влада судова... не може здійснюватися ні законодавчим корпусом, ні королем.
2. Правосуддя буде здійснюватися безмитно суддями, які обираються на термін народом і затверджуються на посаді королівськими грамотами, у видачі яких король не може відмовити.
3. Суди не можуть ні втручатися у здійснення законодавчої влади, ні призупиняти застосування законів, ні втручатися в коло діяльності органів управління...

Розділ сьомий

Про перегляд конституційних постанов

8. ...На французькі колонії і володіння в Азії, Африці та Америці, хоча й вони становлять частину французької імперії, дана конституція не поширюється.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.192–204.

* Суспензивний – той, що тимчасово призупиняє.

** Дві легіслатури – два скликання законодавчого корпусу.

Документ № 8.

**ДЕКРЕТИ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ
ПРО СКЛИКАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ**

10–11 серпня 1792 р.

(Витяг)

I. Декрет від 10 серпня

Національні збори, беручи до уваги, що небезпека, що загрожує вітчизні, дійшла до крайніх меж;

що найсвятішим обов'язком Законодавчого Корпусу є вжиття всіх засобів для порятунку вітчизни;

що неможливо знайти дієві засоби для порятунку вітчизни до того часу, поки не змусять вичерпати джерело зла;

беручи до уваги, що це зло витікає, головним чином, з недовіри, яка виникла через поведінку глави виконавчої влади під час війни, що була ним оголошена всупереч конституції і національній незалежності;...

ухвалюють:

1. Французький народ закликається обрати Національний Конвент....
2. До того часу, поки Національний Конвент не висловиться з приводу заходів, які необхідно вжити для захисту суверенітету народу, царства свободи та рівності – глава виконавчої влади тимчасово усувається від своїх обов'язків.
8. Король та його сім'я залишаються у будинку Законодавчого корпусу* до того часу, поки в Парижі не буде відновлено спокій.

II. Декрет від 11 серпня

2. Поділ французів на громадян активних і пасивних ліквідується. Щоб бути допущеним до виборів, достатньо бути французом, мати від роду 21 рік, проживати в даній місцевості протягом одного року, жити на доходи або трудовий заробіток і не бути прислугою...

3. Оскільки умови обрання, встановлені для вибірників або представників, в жодному випадку не можуть бути застосовані до Національного Конвенту, то для того, щоб бути обраним депутатом або вибірником, достатньо мати від народження 25 років та відповідати умовам, викладеним у попередній статті...

8. Вибірники, обрані первинними зборами, зберуться у неділю, 2 вересня, щоб розпочати обрання депутатів до Національного Конвенту...

* На початку повстання Людовік XVI та його сім'я сховались у будинку Законодавчих зборів, прохаючи в них захисту від повсталого народу.

12. Як на первинних, так і на виборчих зборах громадяни складуть присягу, що вони будуть підтримувати свободу і рівність або ж помруть, захищаючи їх.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.116–118.

Документ № 9.

**ДЕКРЕТ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ
КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ**

21–22 вересня 1792 р.

Національний Конвент одноголосно ухвалює, що королівська влада у Франції ліквідована.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.215.

Документ № 10.

**ПРОМОВА М.РОБЕСП'ЄРА В НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНВЕНТІ
“ПРО СУД НАД КОРОЛЕМ”**

3 грудня 1792 р.

(Витяг)

Що ж необхідно вчинити, якщо виходити з вимог розумної політики, для зміцнення республіки, що народжується? Потрібно глибоко закарбувати в серцях презирство до монархії та приголомшити всіх прихильників короля. Ось чому представляти світові його злочин як якусь проблему, а його справу як предмет найзначнішої, детальної та важкої дискусії між представниками французького народу, вбачати якусь різницю відмінність між його становищем, від якого залишився лише спогад, та гідністю простого громадянина – це і є вірний спосіб зробити його небезпечним для справи свободи.

Людовік колись був королем, нині проголошена республіка. У цих словах вирішення горезвісної проблеми, яка вас хвилює. Людовік був скинутий з трону через свої злочини. Людовік назвав бунтівним

французький народ і, щоб покарати його, закликав армії тиранів... Перемога та народ вирішили, що бунтівником був він один; ось чому Людовіка не можна судити – він вже осуджений. Пропозиція провести процес Людовіка XVI в будь-якій формі означає повернення до королівського та конституційного деспотизму. Ця думка контрреволюційна, оскільки це означає ставити під сумнів саму революцію.... Якщо Людовік не винен, всі захисники свободи (революціонери. – Уклад.) стануть наклепниками. У такому випадку всі бунтівники (противники революції. – Уклад.) виявляться поборниками правди і захисниками пригнобленої невинності; всі маніфести іноземних дворів будуть законними скаргами на дії панівної кліки. Саме тюремне ув'язнення, в якому до цього дня перебував Людовік, виявиться несправедливим утиском. Федерати, народ Парижа, всі патріоти французької імперії будуть оголошені злочинцями...

Хіба необхідність покарати тирана піддавалась сумніву в якій-небудь республіці?..

Ви говорите, що в нас республіка, а Людовік продовжує жити! І ви продовжуєте ставити особу короля між нами і свободою!

...Людовік повинен померти, щоб жила вітчизна.

...Я вимагаю, щоб Конвент віднині оголосив Людовіка зрадником французької нації, злочинцем проти людства.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В. Сироткина. Москва, 1990. С.221–223.

Документ № 11.

ДЕКРЕТ ПРО РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ В ГРОМАДАХ, ЩО НЕ МАЮТЬ ГРОМАДСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

3 червня 1793 р.

(Витяг)

Національний Конвент, заслухавши доповідь свого комітету про відчуження національного майна, декретує наступне:

Розділ VI.

Про продаж нерухомого майна емігрантів

1. Нерухоме майно емігрантів продається з торгів тому, хто дасть за нього вищу ціну, згідно з встановленими правилами...
2. У тих комунах, де немає громадських земель, які підлягають поділу, але де є землі, що належать емігрантам, з цих земель відводиться достатня ділянка для того, щоб виділити по арпану землі кожному главі сімейства, який володіє меншою кількістю землі або не має її зовсім*.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.238.

Документ № 12.

ДЕКРЕТ ПРО СПОСІБ РОЗДІЛУ ЗЕМЕЛЬ ГРОМАД

10 червня 1793 р.

(Витяг)

Розділ I

1. Громадськими є такі землі, на володіння якими чи на продукти з яких мають спільне право жителі однієї чи декількох комун чи однієї частини комуни.
3. Усі землі, що належать комунам, незалежно від того, є вони громадськими угіддями чи тільки такими, що експлуатуються громадою... можуть бути розділені...
4. Не підлягають розділу громадські ліси...
5. Не підлягають розподілу також площі, місця народних гулянь, громадські дороги і землі під будівлями, які перебувають у користуванні всієї комуни; громадськими землями не є міські рови та укріплення, будівлі та ділянки, призначені для громадських потреб, береги річок... порти... і всі ті частини території, які не можуть бути передані в приватну власність, бо є частиною громадського надбання.
9. Не підлягають розподілу ділянки землі, які містять рудники, шахти, каменоломні та інші мінеральні багатства, вартість яких перевищує вартість самої земельної площі, яку вони займають; до таких ділянок прирівнюються всі ті, які мають громадське значення для даної комуни чи для всієї Республіки.

* Це положення було відмінено декретом від 13 вересня 1793 р.

Розділ II

1. Розподіл громадських земель проводиться за кількістю осіб, які там проживають, без огляду на вік, стать, присутність чи відсутність у комуні на даний час.

1. Жителем комуни вважається кожен французький громадянин, який проживає в комуні не менше року.

7. Батьки та матері опікуються долею своїх дітей до того часу, поки останні не досягнуть 14-річного віку.

12. Кожен громадянин користується отриманою ним в результаті поділу ділянкою як повною приватною власністю.

13. Протягом 10 років з дня прийняття даного закону громадянин не матиме права відчуження отриманої ділянки; продаж, який він міг би здійснити, буде вважатися ніби не здійсненим і недійсним.

Розділ III

1. Розділ громадських земель не є обов'язковим.

2. У тижневий термін після опублікування даного декрету муніципалітет, в окрузі якого розташовані громадські землі, або, за його відсутністю, адміністрація дистрикту, збирає всіх громадян, які мають право на участь в розподілі за формою, встановленою для скликання общинних зборів.

5. Кожна особа, без огляду на стать, яка має право на участь в розподілі і досягла 20-річного віку, має право голосу на цих зборах.

...9. Якщо третина голосів висловиться за розподіл, то він буде проведений.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.126–127.

Документ № 13.

КОНСТИТУЦІЯ

24 червня 1793 р.

(Витяг)

I. Декларація прав людини і громадянина

Стаття 1. Метою суспільства є загальний добробут. Уряд створено для забезпечення людині умов користування належними їй природними та невід'ємними правами.

Стаття 2. Ці права є рівність, свобода, безпека, власність.

Стаття 3. Усі люди рівні – згідно з природою та перед законом.

Стаття 5. Усі громадяни однаково допускаються до зайняття громадських посад. Вільні народи у своєму виборі не керуються іншими мотивами, крім чеснот та талантів.

Стаття 7. Не можуть заборонятися ні право висловлювати свої думки чи погляди (за посередництвом друку чи іншим чином), ні право мирних зборів, ні вільне відправлення культів...

Стаття 16. Право власності – це право, що належить кожній людині, користуватися та розпоряджатися на свій розсуд своїм майном, своїми прибутками, плодами своєї праці та свого промислу...

Стаття 18. Будь-яка людина може мати обмеження щодо своїх послуг та дозвілля, але вона не може продаватися... Закон не визнає стану прислуги: може існувати лише прояв турбот та вдячності між людиною, котра працює, та тією, що її наймає.

Стаття 20. Жоден податок не може бути встановлений іншим чином, як заради загальної користі...

Стаття 21. Суспільна допомога – це святий обов'язок. Суспільство зобов'язане забезпечувати засобами для існування нещасних громадян, даючи роботу або продукти харчування тим, хто не може працювати.

Стаття 22. Освіта – потреба всіх. Суспільство всіма силами повинно сприяти успіхам суспільного розуму та зробити освіту доступною для всіх громадян.

Стаття 25. Суверенітет перебуває в народі....

Стаття 29. Кожен громадянин має однакове з іншими право брати участь у складанні закону та призначенні своїх депутатів чи агентів.

Стаття 30. Суспільні посади, по суті, тимчасові, вони не можуть розглядатися ні як відмінні ознаки, ні як нагороди, лише як обов'язки.

Стаття 35. Якщо уряд порушує права народу, повстання становить для кожної частини народу найсвятіше з прав і найнеобхідніше з обов'язків.

II. Конституційний акт

Стаття 1. Французька республіка єдина і неподільна.

Про законодавчий корпус

Стаття 39. Законодавчий корпус – єдиний, нероздільний і неперервний.

Стаття 40. Сесія його триває рік.

Стаття 41. Він збирається 1 липня.

Стаття 42. Національні збори не можуть вважатися такими, що відбулися, якщо збереться менше, ніж половина плюс один від усієї кількості депутатів.

Про функції Законодавчого корпусу

Стаття 53. Законодавчий корпус пропонує закони та видає декрети...

Про виконавчу раду

Стаття 62. Виконавча рада утворюється у складі 24 осіб.

Стаття 64. Виконавча рада оновлюється наполовину в останні місяці сесії кожного законодавчого періоду.

Стаття 65. На виконавчу раду покладається керівництво загальним управлінням та спостереження за ним; він може діяти лише для виконання законів та декретів Законодавчого корпусу.

Стаття 70. Виконавча рада веде попередні переговори про укладення міжнародних угод.

Про збройні сили республіки

Стаття 108. Республіка утримує за свій рахунок навіть у мирний час збройні армію та флот.

Стаття 109. Всі французи – солдати; всі оволодівають мистецтвом користуватися зброєю.

Стаття 110. Головнокомандувача не існує.

Стаття 113. Збройна сила держави, використовуючись проти зовнішнього ворога, діє за наказом Виконавчої ради.

Ставлення Французької республіки до інших націй

Стаття 118. Французький народ – товариш та природний союзник вільних народів.

Стаття 119. Він не втручається в управління інших націй. Він не потерпить, щоб інші нації втручалися в його справи.

Стаття 120. Він дає притулок іноземцям, вигнаним з своєї вітчизни за справу свободи. Він відмовляє в цьому тиранам.

Стаття 121. Він ніколи не укладе миру з ворогом, що захопив його територію.

Про гарантії прав

Стаття 122. Конституція гарантує всім французам рівність, свободу, безпеку, вільне відправлення культів, загальну освіту, соціальну допомогу, необмежену свободу друку, право петицій, право об'єднуватися в народні товариства, користуватися всіма правами людини.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.129–134; Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.246–254.

Документ № 14.

ДЕКРЕТ ПРО БЕЗОПЛАТНУ ЛІКВІДАЦІЮ ФЕОДАЛЬНИХ ПРАВ

17 липня 1793 р.

(Витяг)

Національний Конвент декретує:

1. Всі колишні сеньйоріальні податки, оброки, пов'язані з феодальними правами, як постійні, так і випадкові..., залишені в силі декретом від 25 серпня минулого року, ліквідуються безоплатно.
2. З попередньої статті виключаються ренти та платежі, пов'язані з земельними, але не з феодальними відносинами.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.245–246.

Документ № 15.

ДЕКРЕТ ПРО МАСОВИЙ НАБІР

23 серпня 1793 р.

(Витяг)

Національний Конвент, заслухавши доповідь свого Комітету Громадського порядку, декретує:

1. З даного моменту і до того часу, доки вороги не будуть вигнані з території Республіки, всі французи оголошуються в стані постійної реквізиції.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.254–255.

Документ № 16.

ЗАКОН ПРО ПІДОЗРІЛИХ

17 вересня 1793 р.

(Витяг)

Стаття 1. Негайно після опублікування даного декрету всі підозрілі особи, які знаходяться на території Республіки і ще продовжують користуватися свободою, будуть заарештовані.

Стаття 2. Підозрілими вважаються:

- 1) ті, хто своєю поведінкою, або своїми зв'язками, або своїми промовами чи творами виявляють себе прихильниками тиранії, федералізму та ворогами свободи;

- 2) ті, хто не зможуть... довести законність своїх засобів до існування і виконання громадянських обов'язків;
- 3) ті, яким було відмовлено у видачі свідоцтв про благонадійність;
- 4) посадові особи, за постановою Конвенту або його комісарів, тимчасово увільнені від своїх обов'язків або звільнені у відставку і не відновлені у правах...;
- 5) ті, ... які не проявляли постійно своєї відданості революції;
- 6) ті, які емігрували в проміжок з 1 липня 1789 року до оголошення закону 8 квітня 1792 року*, хоча б вони і повернулись у Францію в термін, встановлений цим законом, або раніше.

Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII–XVIII вв. / Под ред. В.Сироткина. Москва, 1990. С.256–257.

Документ № 17.

ДЕКРЕТ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО МАКСИМУМУ

29 вересня 1793 р.

(Витяг)

Стаття 3. Максимальними цінами харчових запасів та товарів першої необхідності... будуть, на всьому протязі республіки і до 1 вересня наступного року, ті ціни, які існували в 1790 р. ...із збільшенням на одну третину від їхньої вартості з вирахуванням державних та інших зборів, яким вони тоді підлягали...

Стаття 8. Максимум чи найвищий розмір заробітної платні... з моменту публікації цього закону і до вересня наступного року всюди встановлюється Генеральними Радами Комун у тих розмірах, які існували в 1790 р., з доданням, окрім того, ще половини цієї ціни.

Стаття 17. Протягом війни забороняється вивезення через усі кордони товарів та харчових запасів першої необхідності, під якою б назвою чи умовою воно не було, за винятком солі.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.137–138.

* Мається на увазі декрет від 30 березня 1792 р., затверджений королем 8 квітня того ж року, в якому говориться про те, кого вважати емігрантом.

Документ № 18.

ДЕКРЕТ, ЩО ЗАПРОВАДЖУЄ ЛІТОЧИСЛЕННЯ ФРАНЦУЗІВ*

5 жовтня 1793 р.

(Витяг)

1. Французи ведуть своє літочислення від дня заснування Республіки, яке відбулося 22 вересня 1792 року звичайного літочислення...
2. Звичайне літочислення для всіх цивільних актів ліквідується.
7. Рік поділяється на 12 рівних місяців, по 30 днів в кожному, після закінчення яких іде 5 днів для поповнення звичайного року; ці дні не відносяться до жодного місяця; вони називаються додатковими днями.
10. В пам'ять революції, яка через чотири роки привела Францію до республіканського устрою, кожен високосний з чотирьох років буде називатися *Франсіадою*.

Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870). Москва, 1990. С.142–143.

Документ № 19.

БЛУМЕНАУ С.Ф. ЖАК НЕККЕР

(Витяг)

... Висунення Неккера суперечило всім традиціям французького політичного життя: адже йшлося про протестанта, іноземця та буржуа, для якого міністерське крісло ніби-то було заборонено. Не тільки глибина фінансової кризи, але й емансипований вплив Просвітництва вплинули на нестандартне рішення влади. ...

Першочергове значення мало завдання оздоровлення фінансів. Йшлося про скорочення посад, пенсійних зобов'язань, впорядкування системи державних доходів. Іншим напрямком курсу стало викорчовування пережитків старого в соціально-економічних відносинах. Неккер провів також низку заходів гуманітарного характеру. Не цурався і власне політичної сфери, настоював на створенні представницьких закладів на місцях. ...

План єдиного безстанового земельного податку, що базувався на фізіократичних уявленнях про те, що національне багатство зростає тільки завдяки сільському господарству, відкидався главою фінансово-

* Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

го відомства. Зі свого боку, Неккер вважав за необхідне обкладення продукції та споживання (перш за все багатіів). ... Міністр вивчав також можливість полегшення окремих непрямих податків „на користь тієї частини платників податків, які потребують допомоги”. ...

Безсумнівні та значні досягнення Неккера перекреслила війна в Америці, в яку Франція все більше втягувалась. ... У пошуках засобів на війну, що коштувала досить дорого, Неккер звернувся до займів, в отриманні яких допомогла висока довіра особисто до нього. Він сам позичив державі 2,4 млн ліврів, більшу частину яких Французька революція йому не поверне, а грошу отримає від Бурбонів його донька.

Неккер прагнув також усунути архаїчні постанови та перешкоди, що стояли на заваді економічному розвитку країни. 8 серпня 1779 р. він домогся відміни права „мертвої руки” на доменіальних землях.

... Через співчуття він хотів покращити утримання в тюрмах та лікарнях, мріяв про справжню систему суспільного нагляду. У 1780 р. був скасований так званий „попередній допит”: застосування тортур з метою примусити зізнатися у злочині. ...

Значну увагу Неккер приділяв медичним закладам. Він створив генеральну інспекцію для контролю за ними. Спеціальна комісія перевіряла ситуацію в госпіталях. Міністр дозволив останнім продавати своє майно, використовуючи отримані від цього засоби для покращення харчування хворих. Разом з дружиною він активно займався благодійництвом. Сюзанна організувала на вулиці Севр у Парижі зразковий госпіталь на 120 місць і стала його першим директором. Неккер був стурбований долею бродяг та злидарів, яких часто скеровували в арештантські будинки, вважав, що турбота про них – справа органів суспільного нагляду, на створенні яких енергійно настоював.

Неккер гостро реагував на спроби його дискредитації ... Він з великим пієтетом відносився до суспільної думки і часто апелював до неї. ... У лютому 1781 р. міністр опублікував “Звіт”, в одній частині якого розповів про реформи, що їх проводив, в іншій – навів дані про прибутки та видатки казни за рік, що минув. ... Читачів у ньому зваблювали, перш за все, скандальні дані про величезні витрати держави на пенсії та „милості” придворним куртизанкам. Це посилювало критичний настрій до абсолютизму, але підвищило авторитет Неккера. Він здобув популярність не тільки в освічених, але й серед простого люду.

Публікацією „Звіту” реформатор переслідував не тільки особисті цілі, він вважав подібну практику необхідною, сподівався зробити її постійно. Неккер виступав за відкритість монархії, що приведе до зростання довіри. Така публічність зменшить можливості парламентів для демагогії та політиканства. Неккер виступав за взаємодію корони з

народом, за обговорення заходів, що приймаються, за участь суспільства в опрацюванні рішень. Вимальовувалась ліберально-реформаторська лінія генерального директора фінансів. ...

25 серпня (1788 р. – Уклад.) Неккер зайняв (повторно, зміщений з посади 19 травня 1781 р. – Уклад.) посаду генерального директора фінансів. ...

Як представник третього стану Неккер, усвідомлюючи його роль в суспільстві, підтримував ідею подвійного представництва, прихильність до якої він показав ще при формуванні провінційних асамблей. Одночасно природжена обережність спонукала уникати поспішних і різких кроків, підштовхувала до консультацій з політичною елітою. ... В опублікованих до доповіді Неккера 27 грудня 1788 р. „Результатах Королівської Ради” кількість депутатів від третього стану подвоїлась і їх стало стільки ж, скільки представників двох перших станів разом узятих, але питання про спосіб голосування залишалось відкритим. ...

Важливим досягненням, яким Франція зобов'язана Неккеру, змогла користуватися під час передвиборчої кампанії, стала широка свобода слова та друку. ...

В дискусії про спосіб голосування (розпочалася з перших днів засідання Генеральних штатів – Уклад.) Неккер схилився до компромісу, який передбачав винесення частини питань на розгляд станами окремо, а частини – для їх розгляду спільно. ...

11 липня Неккеру повідомили про відставку... 14 липня впала Бастилія, а згодом і реакційний уряд, який змінив Неккера з колегами. Популярний політик був знаковою фігурою і перемога третього стану означала і його повернення. Вигнанець отримав листи від Людовіка і депутатів з проханням повернутися. 29 липня йому влаштували овації

Збори у Версалі, а наступного дня – населення Парижу.

Блуменау С.Ф. Жак Неккер // Вопросы истории. 2004. № 7. С. 56-75.

Документ № 20.

ГЕНІФЕ П. МАРАТ – ІДЕОЛОГ ТЕРОРУ

(Витяг)

Терор французької революції знайшов свого провісника 12 вересня 1789 р., коли вийшов перший номер газети Марата.

Від самого початку був заданий певний тон. 12-го, висвітлюючи дебати про двопалатний парламент та королівське вето, Марат заявив

про існування коаліції „боягузливих депутатів” і „честолюбного монарха”, які прагнуть поневолити народ. 16-го він засудив „запеклість ворогів суспільства, жадібність монополістів, безчесність чиновників”. ...З цього часу Марат не переставав день за днем досить монотонно засуджувати зрадників та викривати „огидні підступи” всіляких „жахливих ліг”. ...Він знаходив лише один засіб подолати суцільну змову, руку якої бачив у кожній події та в кожному рішенні, а саме – постійно проводити чистку і прополку, адже бур’яни, які виривають не перестають проростати знову і знову: „Не можна полагодити політичну машину без міцних ударів, – писав він в одному з перших номерів своєї газети, – так само і повітря не може очиститися без бур”.

...Марат був не єдиним, хто взяв на себе місію виявляти та викривати змови і злочинні махінації правителів. ...Оригінальність Марата була в іншому – в його театральному, нестямному та безапеляційному стилі, у розмірах змов, які він викривав, у чисельності ймовірних їх учасників, і, нарешті, у жорстокості засобів, що пропонувалися. У тому, що стосувалося покарань, які рекомендувалися для викорінення зла, Марат залишався людиною старого часу. Не переймаючись сентиментальною філантропією, що надихнула лікаря Гільйотина на його проект, Марат надавав перевагу іншим, випробуваним засобам. Він закликав своїх читачів пропускати ворогів вітчизни через стрій, бити камінням, колоти кинджалами, розстрілювати, вішати, спалювати, садити на кіл або четвертувати, а при неможливості зробити це, радив відрізати їм вуха або відрубувати великий палець на руці, щоб потім було легше впізнати.

Ця маячня вбивці не виключала і високої точності при визначенні кількості голів, які повинні впасти. „Декілька вчасно відрубаних голів, – писав він в 1790 р., – надовго зупинять ворогів суспільства”. Чи це означало, що Марат пропонував влаштувати кілька показових страт, щоб уникнути необхідності проведення більш масових чисток? Коли він говорив про те, щоб відрубати „декілька голів”, він вкладав в ці слова зміст, відмінний від загальноприйнятого. Для нього „декілька голів” з таким самим успіхом могли означати декілька тисяч. У липні 1790 р. він жалкував, що в жертву не принесені 500 злочинців, чия смерть дозволила би хоча б на деякий час забезпечити щастя нації. Через місяць кількість жертв, які підлягали знищенню, піднялась до 600, на кінець року підскочила до 20 тис., після падіння монархії подвоїлась і на листопад 1792 р. досягла достатньо точної цифри в 270 тис. зрадників. Таке насильство прикре, вважав Марат, але неминуче, якщо згадати про 20 тисяч патріотів, вже вбитих, як він запевняв, контрреволюцією, і ще про 500 тисяч, засуджених нею до смерті. ...

Дві головні теми домінували в дискурсі Марата: непохитність деспотизму і довірливість народу, що надає поглядам Друга народу віддалену подібність з ідеями Макіавеллі („щирий та нестямний Макіавеллі”, напише про нього Луї Блан)... Швидше Макіавеллі, ніж Монтеस्क'є, переконав його в тому, що влада завжди здобувається силою або хитроцтвами і не може бути збережена без допомоги сили чи хитрощів.

Якщо народу через його „неосвіченість” та „довірливість” не можна довірити меч справедливого та необхідного для блага людства насильства, то кому ж тоді цей меч слід вручити? Марат, який і сам особисто не любив крові, і не міг, всупереч самому собі, допустити, щоб функція контролю була довірена правителям, нехай навіть тим, які вийшли з народу, – адже нагляд і покарання призначались саме для них – закликав на початку 1790 р. встановити на чітко визначений термін посаду диктатора для проведення терору проти винних. ... Ось чому Марат став під час Революції одним з перших прихильників Робесп'єра, в якому він, без сумніву, вгадав таку ж схильність до підозр, якою володів і сам. ...

Таким чином, вже в 1790 р. Марат описав майбутню історію II року: перехід від терору як політичного засобу, викликаного обставинами, до постійного і безмежного застосування насильства і до диктатури, що базувалася на доброчесності наділеної нею особи. ...

Коріння терору, що розуміється як форма колективного карального насильства, ідеологом якого виступав Марат, простягаються в політичну культуру Старого порядку. Однак було би помилковим розглядати ... терор в цілому як поступку нового старому чи як ілюстрацію живучості минулого в теперішньому. Звичайно, вибух насильства, що мав місце в 1789 р., багато в чому подібний з тими, що траплялися раніше в ситуаціях криз і стрімкого послаблення державної влади й мали на меті відновлення природного порядку речей. Тим не менше, цей вибух „архаїчного” насильства супроводив і новий тип насильства – власне *революційний*, який пропагувався та використовувався як *засіб*, що виходив за межі права, але виправданий можливими змовами контрреволюції. Таким чином, Терор став одночасно породженням і Старого порядку і Революції.

Генифе П. Марат – ідеолог Террора // Вопросы истории. 2003. № 4. С. 150-156.

Документ № 21.

**Вандея: злочини “КОЛОН ЖАХУ”
(ІСТОРІОГРАФІЧНУ ДИСКУСІЮ ВЕДЕ ФРАНСУА ЛЕБРЕН)**

1994 р.

(Витяг)

Вандейське повстання розпочалося на всьому арморіканському заході 11–13 березня 1793 року. Початкова перемога над республіканцями 19-го [березня. – Уклад.] дозволила повстанцям департаменту Вандея та прилеглих областей вважати себе керівниками і організуватися у справжню армію, незабаром об'єднану, армію католицьку і королівську з єдиним командуванням. Але, скориставшись на початку неспроможністю і помилками військових республіканських з'єднань, вандейці, починаючи з серпня, мусіли протистояти численним досвідченим загонам....

Щоб покласти край цій громадянській війні, Конвент призначає дивізійного генерала Луї-Марі Тюрро на пост головного командувача Західної армії. Тюрро заступив на свій пост 23 грудня, і вже 19 січня 1794 року запропонував Комітетові громадського порятунку свій план: шість дивізій, вишикуваних у дванадцять мобільних колон, ідуть з півночі від Пон-де-Ке на південь до Сен-Мексен, щоб очистити повстанчу територію зі сходу на захід. Передбачалося, що тринадцять міст буде збережено, запаси зернових і сіна забрано, а область – спалено. В інструкціях керівникам загонів Тюрро уточнює: “Села, хутори, ліси, пастирі, луки і загалом усе, що може бути спалено, повинно бути віддане вогневі”. Що стосується цивільного населення, інструкції націлювали на “знищення грабіжників, схоплених зі зброєю в руках, або тих, хто напевно візьме її в руки”, у тому числі “дівчат, жінок і дітей, які під це підпадатимуть”. Такі ж заходи пропонувалося застосовувати щодо “підозрілих осіб”. З такими наказами і в ситуації, яка склалась у повсталій Вандеї у січні 1794 року, все залежало від генералів, які командували дванадцятьма колонами, хоч Тюрро зобов'язав кожного з них давати щоденні звіти, і діяти тільки під його контролем. Організовані репресії триватимуть до 17 травня – дня, коли Тюрро усунуть з цієї посади.

Сьогодні вже ніхто з істориків не ставить під сумнів жах бійні, вчиненої “колонами жаху”, проте залишається проблемою кількість жертв яка зазвичай визначалася для цієї війни в 200 000 осіб. Залишається ще одне питання – на кому лежить відповідальність за ці репресії. Три історики Вандейської війни, кожен по-своєму, викладають свою точку зору на це питання.

Для Жана-Клемана Мартена, професора Нантського університету й автора “Вандея і Франція” (Париж, 1987 р.), “Вандея і пам’ять” (Париж, 1989 р.), “Бійня в Люка” (Париж, 1992 р.), цей зловісний епізод пояснюється тільки внутрішньою боротьбою, яка точилася всередині Конвенту. Тюрро є людиною ебертистів, які проповідують безжалісні репресії; їхнє падіння 23 березня спричинилося до швидкого усунення командувача Західної армії.

На думку Патріка Леклерка, професора історії і видавця мемуарів “Луї-Марі Тюрро де Ліньєре, барона де Гарамбувілль. Патріот – “жертва історії”, Тюрро не віддавав наказу про систематичне знищення вандейського населення; він тільки використав військові методи його часу; проте дехто з його підвладних порушував директиви.

Врешті, Ален Герар, автор “Чому Вандея?” (Париж, 1990 р.), і “Вандея, 1789-1793” (Париж, 1993 р.) трактує Тюрро тільки як знаряддя; справжня відповідальність за бійню лягає на революційну ідеологію, яка не змогла уникнути “тоталітарного” відхилення.

У будь-якому випадку очевидно: якщо обов’язком історика є розуміти, а не судити, то питання “колон жаху” залишається відкритим.

Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.129–130.

ФРАНЦІЯ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА ТА ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ (1799–1814 рр.)

План

1. Переворот 18 брюмера. Реорганізація системи державного управління періоду консульства та імперії.
2. Кодекси Наполеона.
3. Наполеонівські війни в Європі:
 - а) розгром Австрії; Прессбурзький мир (1805 р.);
 - б) розгром Пруссії; Тільзитський мир (1807 р.);
 - в) континентальна блокада Англії.
4. Военна кампанія 1813–1814 років. Перша реставрація Бурбонів.

Реферати: Маршали наполеонівської Франції.

Династична політика Наполеона Бонапарта.

Війна іспанського народу за незалежність. 1808–1813 рр.

Поразка наполеонівської армії в Росії.

Джерела

- Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел: Серия 1. 1801–1815. Т.3. Москва, 1963.
- *Наполеон I*. Избранные произведения. Москва, 1956.
- Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки 1640–1870 / Сост. Е.Юровская. Москва, 1990.
- *Талейран Ш.-М.* Мемуары. Старый режим. Великая революция. Империя. Реставрация. Москва, 1959.
- Хрестоматия по новой истории. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963.
- Хрестоматия по новой истории 1640–1870 / Ред. В.Сироткин. Москва, 1990.
- *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.* Warszawa, 2001.

Дослідження

- *Борисов Ю.В.* Шарль-Морис Талейран. Москва, 1986.
- *История XIX века.* Т. 1, 2. / Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с франц. Москва, 1938.
- *История Франции:* В 3-х т. Т.2. Москва, 1973.
- *Дейвис Н.* Європа: Історія / Пер. з англ. Київ, 2000.
- *Карлейль Т.* Французская революция. История. Москва, 1991.
- *Манфред А.З.* Наполеон Бонапарт. Москва, 1986.
- *Собуль А.* Первая республика. Москва, 1974.
- *Тарле Е.В.* Наполеон. Исторический портрет. Киев, 1992.
- *Тарле Е.* Наполеон. Соч.: В 12-ти т. Т.7. Москва, 1957-1962.
- *Тарле Е.* Континентальная блокада. Соч.: В 12-ти т. Т.3. Москва, 1957-1962.
- *Туган-Барановский Д.* У истоков бонапартизма. Саратов, 1989.

Методичні рекомендації

Метою заняття є аналіз внутрішньої політики періоду консульства та першої імперії у Франції, зокрема режиму “бонапартизму” як особливої форми державної влади, з’ясування характеру наполеонівських війн та політики європейських держав, причин кризи та краху першої імперії.

Розпочинаючи висвітлення *першого питання* заняття з’ясуйте ситуацію, в якій Наполеону Бонапарту вдалося скинути Директорію, та визначте сили, які підтримали його в цьому (док. № 1, 2). Переворот 18 брюмера (9 листопада 1799 р.) закріпив нову форму влади – консульство.

Проаналізуйте зміст нової Конституції, схваленої 13 грудня 1799 р. (док. № 3), визначте при цьому характер системи влади, встановленої у Франції. З якою метою, на вашу думку, законодавча влада розподілялась таким чином, що готувала законопроекти Державна рада, обговорював їх Трибунат і Законодавчий корпус, а приймав або відхиляв орган влади, якому доручалась виборча та захисна функції – Оборонний Сенат? У чийх руках фактично концентрувалася вся влада? Відповідь аргументуйте, спираючись на відповідні статті Конституції. Прокоментуйте характеристику політичного режиму консульства, відображену в мемуарах Лакретеля та Талейрана (док. № 5, 6).

Отже, незважаючи на збереження конституційних норм, в країні фактично встановлювалося правління першого консула – генерала Бонапарта. Опозиція, яка зберігалася в роки консульства, лише посилювала авторитарні прагнення Наполеона. Він змушений був прийняти радикальне рішення: 27 вантоза X року (18 березня 1802 р.) 240 членів Законодавчого корпусу та 80 членів Трибунату були оголошені такими, які не підлягають переобранню, тобто позбавлялися права участі в законодавчих інституціях. Таким чином, були усунуті всі лідери опозиції. Посилаючись на те, що опір опозиції був все ще достатньо сильним та існувала загроза існуючому режиму, перший консул почав ігнорувати Законодавчий корпус і Трибунат; реальну владу він зосередив у Державній раді, яка стала головним механізмом здійснення державної політики.

14 термідора X року (2 серпня 1802 р.) Сенат оголосив результати проведеного раніше плебісциту, який надав Наполеону Бонапарту від імені французького народу титул пожиттєвого першого консула. Через два дні був ухвалений додатковий сенатус-консулт¹, який отримав в історії французького конституційного права назву “Конституції X року”. Аналізуючи док. № 7, визначте, які зміни вносилися в порядок організації державної влади. Зауважте, що першому консулу надавалося право призначати свого наступника, функції двох інших консулів ставали також пожиттєвими; склад Трибунату зменшувався до 50 осіб і можливості вільної дискусії в ньому були вкрай обмежені; Сенат отримав право видання “сенатус-консултів” – надзвичайних законів, які не підлягали обговоренню Трибунатом, право розпуску законодавчих зборів та внесення змін у конституцію. Урізувались і прерогативи Державної ради: право обговорення мирних договорів передавалось створеній при першому консулі “особистій раді”. Чи погоджуєтесь Ви з думкою, що сенатус-консулт термідора X року означав ліквідацію республіканського ладу, перехід до режиму єдиновладдя, який був формально узаконений (фактично він існував і раніше) вищими державними закладами країни? Особиста диктатура, незважаючи на голосні фрази про непорушність прав народу, все більше наближала Францію до абсолютної монархії.

Визначте мотиви, які спонукали Бонапарта відновити статус католицької віри як державної релігії, незважаючи на те, що ідея відновлення зверхності Папи Римського над французами перебувала в пря-

¹ Сенатус-консулт – сенатське пояснення документу.

мій суперечності з духом часу. 15 липня 1801 р. Наполеон підписав з Папою Римським конкордат², яким скасовувалось відокремлення церкви від держави, відновлювались релігійні свята. Папа, в свою чергу, відмовився від претензій на конфісковані під час революції церковні землі та визнав контроль французької держави за діяльністю священників і єпископів (док. № 4).

Встановлення нового режиму супроводжувалося створенням нових органів виконавчої влади. 26 фрюктидора X року (13 вересня 1802 р.) було оголошено про ліквідацію міністерства поліції, функції якого переходили до міністерства юстиції. Урядова пропаганда зображала цей акт як велику політичну подію, що означала ліквідацію консульською владою внутрішніх суперечностей у країні, згуртування всіх французів.

28 флореаля (15 травня 1804 р.) постановою Сенату (так званий “сенатус-консульт XII року”) уряд Республіки довірявся імператору, який мав прийняти титул імператора³ французів (док. № 8). Цікаво, що на срібних монетах, випущених згодом, поєднувалися два поняття, що з нинішньої точки зору, взаємно виключають одне одного: “Французька республіка. Імператор Наполеон I”. “Імператор Республіки” – це був загальноприйнятий вираз того часу. З французької мови, у всякому разі офіційної, зникло слово, народжене революцією – “громадянин”. Прокоментуйте наведений в документі № 12 витяг з дослідження історика А.Манфреда.

Але до 10 фрімера (1 грудня) 1804 р. імперія ще не була монархією у повному розумінні цього слова. Лише після того, як Сенат оголосив результати плебісциту, відбулася урочиста церемонія коронації засновника нової європейської імператорської династії. Юридичного оформлення новий режим набув у кодексах Наполеона I.

Друге питання заняття присвячене аналізу кодексів Наполеона I, покликаних регулювати цивільні відносини та захищати недоторканність приватної власності. Вони створили у Франції умови для розвит-

² Конкордат (від латин. *concordo* – дослівно – “перебуваю в згоді”) – угода між Папою римським як главою католицької церкви і урядом певної держави, що юридично оформляє статус католицької церкви в даній державі і взаємовідносини цієї держави з Ватиканом.

³ Імператор (від латин. *imperator* – повелитель, полководець) – титул, що початково надавався у Стародавньому Римі воєначальникам, які перемогли у військовій кампанії. З часів Октавіана Августа (63 р. до н.е. – 14 р. н.е.) звання “імператора” стало складовою частиною титулу правителя держави. Пізніше звання стало повним синонімом титулу цезаря (цісаря).

ку вільної конкуренції та зростання виробничих сил, що в результаті позитивно вплинуло на економіку країни.

Детально розгляньте Цивільний кодекс 1804 р. ("Кодекс Наполеона", док. № 9) – найважливіше досягнення юридичної думки Європи XIX ст., який став зразком для цивільного права майже всіх європейських країн (подібні кодекси були схвалені в канадській провінції Квебек у 1865 р., Німеччині в 1900 р., Швейцарії в 1907 р.). Кодекс закріпив численні здобутки французької революції, а саме: рівність усіх громадян перед законом, недоторканність особи та власності, світський характер держави. Це був повний звід цивільних законів, які регулювали систему відносин буржуазного суспільства. Наполеон наполіг на посиленні елементів патерналізму⁴ при визначенні сімейно-правових відносин і загалом суспільно-політичних стосунків у країні.

Комерційний кодекс 1808 р. запроваджував суворі умови найму робітників, встановлюючи норми судового розгляду між робітниками та підприємцями. Поясніть, чому новий режим змушений був вживати заходів для "заспокоєння" робітників?

У 1810 р. був ухвалений карний кодекс, що передбачав жорстоке покарання за посягання на приватну власність (док. № 17). Зберігалася смертна кара та тілесні покарання.

Визначте, які наслідки для французької економіки та суспільного життя мало введення в життя кодексів Наполеона. Які заходи Наполеона сприяли розвитку французької економіки (надходження грошей та цінностей з завойованих країн, вигідні зовнішньоторговельні операції, протекціоністська політика) і в інтересах яких верств суспільства вони проводилися?

Розглядаючи *третє питання* заняття, пригадайте, війни, які вела революційна Франція у 90-х роках XVIII ст., процес формування антифранцузької коаліції, інтереси держав, які увійшли до її складу (додаток № 1)? Зверніть увагу на сухопутний театр військових дій Наполеона та третьої антифранцузької коаліції та проаналізуйте причини слабкості антифранцузької коаліції та поразки союзників у битві поблизу Аустерліца 2 грудня 1805 р. У результаті Австрія уклала сепаратний Прессбурзький (Братиславський) мир, який надав Наполеону повну свободу дій в Німеччині та Італії. Як наслідок, у 1806 р. був створений залежний від Франції Рейнський союз (док. № 10, 11) до складу якого увійшло більше

⁴ Патерналізм (від від латин. *paternus* – батьківський) – ідеологічна доктрина, що полягає в протегуванні особливого характеру стосунків між людьми та владою за типом "діти-батько".

20 німецьких князівств та герцогств; неаполітанський престол зайняв старший брат Наполеона Жозеф, а інший брат імператора Луї став королем васальної Голландії.

У 1806 р. була утворена четверта антифранцузька коаліція, до котрої увійшли Англія, Росія, Пруссія та Швеція. Проаналізуйте причини поразок пруських військ у двох вирішальних битвах – біля Ієни та Ауерштедта (14 жовтня 1806 р.). Чи закономірними вони були? 7 червня 1807 р. в Тільзиті між Росією та Францією був підписаний мир і союзний договір. Розгляньте передумови його укладення (битви на території Східної Пруссії біля Прейсиш-Ейлау – лютий 1807 р., під Фрідландом – квітень 1807 р.) та головні положення угоди (док. № 15).

Одночасно в Тільзиті був підписаний мирний договір між Францією та Пруссією. Проаналізуйте його умови (док. № 16).

Протягом кількох років Наполеон готував висадку великої армії в Англії. Спеціально для цього на узбережжі Ла Маншу був створений “Булонський табір”. Однак промислова перевага, фінансова могутність, великі колоніальні володіння та острівне розташування у поєднанні з найбільшим флотом у світі – все це зробило Англію неприступною фортецею для Бонапарта. Розгром англійцями під командуванням адмірала Нельсона об’єднаного франко-іспанського флоту поблизу мису Трафальгар (Іспанія) 21 жовтня 1805 р. змусила Наполеона остаточно відмовитися від планів висадки десанту. Однак Наполеон ніколи не полишав думки про перемогу над Англією. 21 листопада 1806 р., зайнявши Берлін, французький імператор видав декрет, яким оголошував континентальну блокаду Англії (док. № 13, 14). Визначте мету такого рішення Наполеона та з’ясуйте, чи виправдалися його сподівання. Які наслідки мала континентальна блокада для економіки європейських держав?

Навесні 1813 р. проти Наполеонівської імперії була сформована шоста коаліція у складі Росії, Англії, Пруссії, Швеції, Іспанії та Португалії; згодом до неї приєдналася Австрія. Військовим кампаніям даного об’єднання присвячене *четверте питання* заняття. Зауважте, що військові дії союзників 1813 р. (“битва народів”: Лейпциг, 16–19 жовтня 1813 р.) привели до вигнання Наполеонівської армії з окупованих французами країн Західної Європи. У 1814 р. військові дії були перенесені на територію Франції. Їх наслідком стало зречення Наполеона та перша реставрація Бурбонів (квітень 1814 р., док. № 18, 19, 20). 30 травня 1814 р. в Парижі був підписаний мирний договір між Францією та чотирма головними учасниками коаліції – Росією, Англією, Австрією та Пруссією. Франція змушена була відмовитися від усіх територій,

завойованих нею в період республіки та імперії. Встановлена ціною колосальних людських та матеріальних втрат економічна та політична гегемонія Франції на європейському континенті була втрачена. Прокоментуйте док. № 21.

Отже, забезпечивши собі керівну роль у рамках системи консульства, Бонапарт обрав шлях встановлення особистої диктатури, що згодом дало йому можливість проголосити імперію. Внутрішня політика Наполеона була спрямована на забезпечення інтересів французьких підприємців. Наполеонівські війни, які велися в інтересах нової військової та цивільної аристократії Франції, мали загарбницький характер. Разом з тим, поширення правових норм імператора Наполеона певною мірою сприяло розвитку демократичних інституцій влади на уламках старих феодальних імперій. Однак безсумнівний воєнний талант імператора французів виявився безсилим проти об'єднаного військового та економічного потенціалу найбільших європейських імперій та боротьби народів Європи за свою національну незалежність. До важливих факторів, що спричинили кризу Наполеонівської імперії, можна віднести і внутрішні труднощі Франції, тісно пов'язані з її зовнішньою політикою (торговельно-промислова криза 1810 р., зростання невдоволення бонапартистським режимом в усіх верствах французького суспільства).

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

ПРОМОВА ГЕНЕРАЛА НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА В РАДІ СТАРІЙШИН

9 листопада 1799 р.

(Витяг)

Громадяни Представники! Республіка йде до занепаду. Ви за-уважили це і ваш декрет* її врятував. Біда тим, які прагнули би хаосу та безладу! За допомогою генерала Лефевра**, ген. Берт'єра*** та всіх моїх товаришів по зброї я ув'язню їх... В історії нічого не рівняється кінцю XVIII століття, нічого з кінця XVIII століття не може рівнятися з теперішнім моментом... Ми прагнемо республіки, яка би базувалася на справжній свободі, на громадянській свободі, на народному представництві; ми будемо її мати! ...Присягаюся. Присягаюся власним іменем та іменем моїх товаришів по зброї.

*Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami
metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.
Warszawa, 2001. S. 24.*

Документ № 2.

Манфред А.З. "НАПОЛЕОН БОНАПАРТ". 18 БРЮМЕРА

(Витяг)

Події 18–19 брюмера суттєво відрізнялися від низки споріднених їм за змістом подій передовсім тим, що були безкровним переворотом,

* Декрет від 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 р.) про перенесення місця засідань законодавчих інституцій з Парижа до маленького паризького передмістя Сен-Клу передав водночас ген. Бонапарту керівництво 17 військовим округом, в межах якого перебувала столиця.

** Франсуа Лефевр – очолював гвардію Директорії, яку використав для проведення державного перевороту 18 брюмера. Згодом маршал Франції.

*** Луї Берт'єр – учасник наполеонівських війн, за участь у державному перевороті 18 брюмера призначений міністром війни. Згодом маршал, очолював головний військовий штаб.

унікальним явищем в історії Франції. 13 вандем'єра* урядова влада, щоб зламати ворожий їй виступ, повинна була застосувати не тільки шаблі та рушниці, а й важку артилерію. Генерал Бонапарт, який командував тоді урядовими військами, розстрілював бунтівників картеччю. 18–19 брюмера та ж урядова влада при першій же зустрічі з бунтівниками, яких на цей раз очолював той же Бонапарт, рухнула, не зробивши жодного пострілу на свій захист. Не було жодного вбитого чи навіть пораненого з обох сторін. Не було жодного пострілу! Це був дійсно переворот “у лайкових рукавичках”, як прийнято було говорити в XIX столітті.

...Речі повинні бути названі своїми іменами: народ не чинив опору перевороту 18–19 брюмера, опору не чинили ні справа, ні зліва. Цей найбільш безкровний з усіх державних переворотів був логічним та закономірним етапом післятермідоріанської історії.

...Відомий банкір Неккер, один із найбагатших людей Франції, через десять днів після перевороту, 28 брюмера, писав своїй доньці ...: “Ось повна зміна сцени. Буде збережено подобу Республіки, а повнота влади буде в руках генерала. ...Я переконаний, що новий режим дасть багато власникам у правах та силі”. Колишньому генеральному контролерові фінансів не можна було відмовити у далекоглядності.

Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Москва, 1986. С. 256-258, 262.

Документ № 3.

КОНСТИТУЦІЯ VIII РОКУ

13 грудня 1799 р.

(Витяг)

Стаття 1. Французька республіка єдина і нероздільна. Її європейська територія поділяється на департаменти і комуни.

Стаття 7. Громадяни кожного округу комуни обирають шляхом голосування тих своїх співгромадян, яких вони вважають найбільш гід-

* 5 жовтня 1795 р. солдати урядових військ на чолі з генералом Бонапартом придушили виступ прихильників відновлення монархії у Франції (на вулицях залишились сотні вбитих та поранених). Приводом до виступу стали декрети термідоріанського Конвенту від 22 та 30 серпня 1795 р. про обрання 2/3 складу майбутніх Законодавчих зборів з числа депутатів Конвенту. Це означало крах надій роялістів на конституційний шлях реставрації монархії.

ними вирішувати громадські справи. Так складається довірчий список, який містить кількість імен, що становить $1/10$ частини всіх громадян, які мають право обирати. Посадові особи округу повинні призначатися з числа осіб, що ввійшли до цього першого комунального списку.

Стаття 8. Громадяни, внесені в комунальні виборчі списки департаменту, також обирають $1/10$ своєї кількості. Так формується другий список, який називається департаментським, на основі якого повинні призначатися посадові особи департаменту.

Стаття 9. Громадяни, внесені в департаментський список, подібним чином обирають $1/10$ своєї кількості. Так складається третій список, який включає громадян даного департаменту, які мають право бути обраними на національні посади...

Стаття 15. Сенат складається з 24 членів віком не менше 40 років, які обираються пожиттєво...

Стаття 16. Призначення на посаду сенатора проводиться самим сенатом, який обирає одного з трьох представлених кандидатів: першого кандидата представляє Законодавчий корпус, другого – трибунат і третього – перший консул...

Стаття 19. Усі складені в департаментах, згідно з статтею 9-ю, списки скеровуються в Сенат. Вони становлять національний список.

Стаття 20. Сенат, згідно зі списком, обирає членів Законодавчого корпусу, трибунату, консулів...

Стаття 21. Сенат затверджує або відхиляє всі акти, представлені йому трибунатом або урядом...

Стаття 24. Громадяни Сійєс та Роже Дюко... призначаються членами Охоронного Сенату; до них приєднуються другий та третій консули, призначені даною конституцією. Ці чотири громадяни обирають більшість Сенату, який потім сам поповнює свій склад...

Стаття 25. Жоден новий закон не оголосять до того часу, доки його проект не буде запропонований урядом, повідомлений трибунату і декретований Законодавчим корпусом...

Стаття 27. Трибунат складається зі 100 членів, які досягли 25-річного віку...

Стаття 28. Трибунат обговорює проекти законів; він затверджує або відхиляє їх...

Стаття 31. Законодавчий корпус складається з 300 членів, які досягли 30-річного віку; $1/5$ його складу щорічно оновлюється...

Стаття 34. Законодавчий корпус встановлює закон, висловлюючи свою думку шляхом таємного голосування і не піддаючи обговоренню

ті проекти, відносно яких раніше висловлювалися оратори трибунату та уряду...

Стаття 39. Урядова влада вручається трьом консулам, які обираються на десять років і мають право на повторне переобрання... Конституцією призначається перший консул – гр-н Бонапарт, колишній тимчасовий консул; другий консул – громадянин Камбасерес, колишній міністр юстиції, і третій консул – громадянин Лебрен, колишній член комісії ради старійшин...

Стаття 41. Перший консул оголошує закони; він призначає та відкликає на свій розсуд членів Державної ради, міністрів, послів та інших відповідальних зовнішніх представників; офіцерів армії та флоту, членів місцевої адміністрації, урядових комісарів при судах; він призначає карних та цивільних суддів, як і суддів мирових та касаційних, без права їх усунення з посади.

Стаття 42. Другий і третій консули мають при здійсненні інших актів дорадчий голос, вони підписують реєстр цих актів для встановлення своєї присутності і, якщо забажають, вносять в цей реєстр свої думки: після цього рішення першого консула вважається остаточним...

Новая история в документах и материалах. Вып. 1. Москва, 1934. С.231–233; История XIX века. Т.1. / Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с франц. Москва, 1938. С.41.

Документ № 4.

КОНКОРДАТ МІЖ АПОСТОЛЬСЬКОЮ СТОЛИЦЕЮ ТА ФРАНЦУЗЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ*

15 липня 1801 р.

(Витят)

Уряд Республіки визнає, що католицька релігія, апостольська і римська є релігією більшості французьких громадян...

1. Католицька, апостольська і римська релігія буде вільно сповідуватися у Франції...

4. Перший Консул упродовж трьох місяців після оголошення булли Його Святості призначить нових архієпископів та єпископів у нових єпархіях...

* Документ оголошено 8 квітня 1802 р.

6. Єпископи напередодні призначення складуть безпосередньо Першому Консулу присягу на вірність, яка існувала перед зміною уряду...

10. Єпископи будуть призначати священників. Їх вибір може стосуватися лише тих осіб, на які погодиться уряд...

13. Його Святість з метою збереження миру та щасливого відновлення католицької релігії обіцяє, що ні він сам, ні його наступники не будуть жодною мірою турбувати власників проданого костельного майна...

14. Уряд забезпечить відповідною платнею єпископів та священників, єпархії та парафії яких будуть охоплені новим поділом...

Органічні статті

1. Жодна булла, рескрипт, декрет, розпорядження, диплом на бенефіцію... не можуть бути прийняті, оголошені... чи іншим чином впроваджені в життя без дозволу уряду.

3. Декрети іноземних синодів, навіть загальних соборів, не можуть бути оголошені у Франції до перевірки урядом їх змісту та відповідності законам...

4. Жоден національний собор чи митрополійний, жоден єпархіальний собор, жодні збори не можуть відбуватися без згоди на їх проведення уряду.

19. Єпископи будуть міняти та призначати священників..., коли ці буде прийнято Першим Консулом.

20. Вони будуть зобов'язані перебувати в своїх єпархіях; їм не можна буде покинути їх без дозволу Першого консула.

*Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami
metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.
Warszawa, 2001. S. 25-26.*

Документ № 5.

Лакреталь "ПРО ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ КОНСУЛЬСТВА" МЕМУАРИ

(Витяг)

Все політичне життя виявилось зосередженим в одній людині. Законодавчий корпус був нічим з огляду на конституцію. Трибунат

(оскільки ми мали трибунал) конкурував у старанності з Державною радою на угоду владі. Як тільки з'явився під опікою Бенжамена Константа слабкий проблиск опозиції, перший консул знищував своєю повнотою влади сміливу меншість, яка відважилася запропонувати певні поправки до його побажань, а решта поводи́ла себе з того часу цілком мудро, що не завадило першому консулу згодом ліквідувати це безнадійне колесо управління... Консервативний Сенат обговорював закони при закритих дверях або, швидше, не обговорював взагалі. Це була машина для виготовлення сенатус-консультів, і перший консул, ставши імператором, не припинив її існування...

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С. 211.

Документ № 6.

Ш.М. ТАЛЕЙРАН. МЕМУАРИ

1791–1808 pp.

(Витяг)

Були призначені не три рівноправні консули, а перший, другий і третій консули, і кожному з них були надані такі прерогативи, що при деяких видозмінах, які Бонапарт прекрасно вмів проводити, коли справа стосувалася його особистої влади, перший консул фактично виявився один наділений владою, яка в обмежених чи конституційних монархіях здійснюється монархом. Єдина суттєва різниця полягала в тому, що замість того, щоб обмежитися наданням йому [Бонапарту] права санкціонувати закони, йому надали також законодавчу ініціативу, що призвело до поєднання функцій, яке стало роковим для нього самого.

Талейран Ш.-М. Мемуари. Старий режим. Велика революція. Імперія. Реставрація. Москва, 1959. С.160.

Документ № 7.

КОНСТИТУЦІЯ X РОКУ

*Сенатус-консулт від 6 термідора X року
(4 серпня 1802 р.)*

(Витяг)

Стаття 13. Перший консул призначає мерів та їхніх помічників у муніципальних радах; термін їх повноважень – п'ять років; вони можуть бути призначені повторно...

Стаття 23. Перший консул призначає президентів виборчих колегій кожної сесії. Президенту належить виключна влада розпорядження у виборчій колегії...

Стаття 39. Консули призначаються пожиттєво. Вони є членами сенату та головують у ньому.

Стаття 40. Другий і третій консули призначаються сенатом за поданням першого консула...

Стаття 42. Якщо перший консул вважає доцільним, він представляє громадянина, який буде його наступником після його смерті.

Новая история в документах и материалах. Вып.1. Москва, 1934. С.237.

Документ № 8.

ОРГАНІЧНИЙ СЕНАТУС-КОНСУЛЬТ

*28 флореаля XII року
(15 травня 1804 р.)*

(Витяг)

Розділ I.

Стаття 1. Керівництво республікою довіряється імператору, який приймає титул *імператора французів*.

Стаття 2. Наполеон Бонапарт, нинішній перший консул республіки, є *імператором французів*.

Розділ II.

Стаття 3. Імператорський сан передається по спадковості по низхідній лінії кровному та законному потомству *Наполеона Бонапарта* по

чоловічій лінії у порядку народження, з постійним виключенням жінок та їх потомства...

Новая история в документах и материалах. Вып. 1. Москва, 1934. С. 239.

Документ № 9.

ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС НАПОЛЕОНА

21 березня 1804 р.

(Витяг)

Розділ V. Про подружжя

Стаття 144. Чоловік, який не досяг вісімнадцятиріччя, а жінка – п'ятнадцятиріччя, не можуть одружитися.

Стаття 145. Однак Імператор може з поважних причин регулювати вік одруження.

Стаття 146. Немає подружнього союзу, якщо немає дозволу.

Стаття 147. Не можна укладати другий союз без розриву першого.

Стаття 148. Син до закінчення двадцяти п'яти років, а донька до закінчення двадцяти одного року не можуть одружуватися без дозволу на це своїх батька та матері; у випадку розходження думок вистарчить дозволу батька.

Стаття 213. Чоловік зобов'язаний оберігати свою дружину, дружина зобов'язана підкорятися чоловіку.

Стаття 217. Дружина, навіть за умови роздільності майна, не має права дарувати, забирати, закладати, набувати безкоштовно чи за оплату без участі в цьому акті чоловіка або без його згоди, висловленої в письмовій формі...

Стаття 228. Жінка може повторно вийти заміж лише через 10 місяців після розлучення.

Розділ VI. Про розлучення

Стаття 229. Чоловік може вимагати розлучення у випадку подружньої зради дружини.

Стаття 230. Дружина може вимагати розлучення у випадку подружньої зради свого чоловіка, якщо він буде утримувати коханку в спільному будинку.

Стаття 231. Подружжя може взаємно вимагати розлучення у випадку насильства, важких тілесних ушкоджень, завданих одним із них другому.

Розділ VII. Про батьківську владу

Стаття 319. Походження законних дітей доводиться актами про народження, внесеними в реєстр актів громадянського стану...

Стаття 338. Незаконні діти навіть у випадку визнання не можуть претендувати на права законних дітей...

Стаття 340. Розшук батька забороняється...

Стаття 371. Діти в кожному віці повинні дбати про своїх батька і матір та шанувати їх.

Стаття 372. Діти залишаються під владою батьків аж до повноліття або коли вони стануть самостійними.

Стаття 373. У випадку шлюбу ця влада [батьків над дітьми. - Уклад.] здійснюється тільки батьком.

Стаття 374. Діти не можуть покинути батьківський дім без дозволу свого батька, за винятком добровільного зголошення на військову службу після досягнення 18-річного віку.

Стаття 376. Якщо дитині не виповнилося 16 років, батько має право піддати його арешту на термін не більше одного місяця...

б) Захист власності

Стаття 544. Власність - це право користуватися та розпоряджатися речами на свій розсуд, якщо таке користування не заборонене законами або регламентами.

Стаття 545. Ніхто не може бути змушений поступитися своєю власністю, якщо це не робиться з причини суспільної користі і за справедливу попередню компенсацію.

Стаття 546. Власність на річ, як рухому, так і нерухому, дає право на все, що ця річ виробляє, і на те, що природно або штучно поєднується з цією річчю. Це право називається "правом приєднання".

Стаття 711. Власність набувається і передається шляхом спадковості, дарування за життя або згідно з заповітом і в порядку зобов'язань...

в) про безправність робітників

Стаття 1781. Господарю вірять на слово про розмір оплати, про оплату винагороди за рік, що минув, та про сплати, здійснені як винагорода за рік, що минув.

Новая история в документах и материалах. Вып. 1. Москва, 1934. С.239-240; Хрестоматия по новой истории. Т.1. 1640-1815. Москва, 1963. С.212; Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S.29-32.

Документ № 10.

**ДОГОВІР ПРО СТВОРЕННЯ РЕЙНСЬКОГО СОЮЗУ
ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ ФРАНЦІЇ**

12 липня 1806 р.

(Витяг)

Стаття 1. Землі, що входять до складу володінь їх величностей королів Баварії та Вюртемберга, його високості найсвітлішого курфюрста та великого канцлера [Німецької імперії], його високості найсвітлішого курфюрста Баденського, великих герцогів Берга та Клеве, ландграфа Гессен-Дармштадського, князів Нассау-Вельбург, князів Гогенцоллерн-Хехінген та Гогенцоллерн-Зігмарінген, князів Зальм-Зальм та Зальм-Кірбург, князя Іссенбург-Бірштейн, герцога Аремберзького та князя Ліхтенштейнського, графа Лейєнського, будуть на вічні часи відокремлені від Німецької імперії та об'єднані між собою особливим союзом під назвою держави "Рейнська конфедерація"...

Стаття 6. Питання, пов'язані зі спільними інтересами держав, які входять у союз, підлягають вирішенню на сеймі, що перебуває у Франкфурті-на-Майні та поділений на дві структури – колегію королів та колегію князів.

Стаття 12. Його величність імператор французів оголошується протектором союзу, і як такому йому належить право у випадку смерті князя-примаса призначати наступника...

Стаття 35. Між Французькою імперією та державами Рейнського союзу буде укладатися як з усіма державами загалом, так і з кожною зокрема союзний договір, згідно з яким у кожній війні, яка спалахне на континенті і яку доведеться вести одній із договірних сторін, негайно візьмуть участь всі решта.

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С.215–216.

Документ № 11.

ДЕКЛАРАЦІЯ ІМПЕРАТОРА ФРАНЦА ІІ*

6 серпня 1806 р.

(Витяг)

Ми, Франц ІІ, з Божої ласки обраний римським імператором, ... король німецький, в Угорщині, Чехії, Хорватії, Далмації, Словенії, Галичині, Лодомерії...

...Цілком переконавшись у абсолютній неможливості виконання надалі обов'язків нашого імператорського урядування, ми змушені, згідно з нашими принципами та нашою гідністю, відмовитися від корони, яка в наших очах могла мати тільки так довго вартість, як довго ми мали можливість виправдовувати довіру, яку надавали нам князі через виборців, рицарі, держави та решта жителів... та виконувати прийняті нами зобов'язання.

Цим оголошуємо, що вважаємо вузол, який дотепер пов'язував нас з державним організмом Райху, розв'язаним і, в зв'язку з об'єднанням сконфедерованих рейнських держав, визнаємо правління та високе звання голови Райху такими, що вичерпали себе, а нас звільненими тим самим від всіх обов'язків, які ми прийняли щодо Німецького Райху, а тому складаємо корону, що дотепер ми носили, та очолювані нами імператорські урядові інституції

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S.32-34.

* Франц ІІ (1768-1835) – останній римсько-німецький імператор в 1792-1806 рр. 11 липня 1804 р. був оголошений спадкоємним імператором Австрії під іменем Франца І. Урочиста коронація відбулася 8 грудня у Відні. Після створення Рейнського союзу Франц ІІ зрікся титулу римсько-німецького імператора. Таким чином, створена в 962 р. Священна Римська імперія німецької нації перестала існувати.

Документ № 12.

А. Манфред “Від Аустерліца до Тільзита”

(Витяг)

За дивною іронією долі, та ж сама людина, яка в 1788 році записувала у своєму щоденнику з глибокою внутрішньою переконаністю: “В Європі залишається дуже мало королів, які не заслуговують бути скинутими”, через двадцять років, в 1806 році, ставши необмеженим самодержцем, використовував усю силу своєї безмірної влади на створення в Європі нових монархій на уламках зруйнованих республік.

Гра в нові слова, яка здавалася зовсім невинною, – “пані” замість “громадянка”, “пан” замість “громадянин”, “імператор” замість “консул” – була завершена. З 1 січня 1806 року щезли найменування революційного календаря, які зберігалися тринадцять років: нівоз, плувіоз, вантоз і т.д., а за ними була викреслена з французького словника “республіка”, що дала їм життя. Слово “республіка” щезло з фронтонів французьких урядових будинків, з заголовків офіційних документів. Його замінила “імперія”.

Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Москва, 1986. С. 443.

Документ № 13.

**БЕРЛІНСЬКИЙ ДЕКРЕТ
ПРО КОНТИНЕНТАЛЬНУ БЛОКАДУ**

21 листопада 1806 р.

(Витяг)

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.
2. Будь-яка торгівля і будь-які відносини з Британськими островами заборонені. У зв'язку з цим листи та пакети, адресовані в Англію чи англійцю або написані англійською мовою, не пересилатимуться і підлягатимуть арешту.
3. Будь-який англійський підданий, якого би звання та стану він не був, виявлений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим.

4. Будь-який магазин, будь-який товар, будь-яке майно, яке б воно не було, якщо належить англійському підданому, буде конфісковане...

5. Торгівля англійськими товарами забороняється і будь-який товар, що належить до Англії, виготовлений на її фабриках або походить з її колоній, визнається таким, що підлягає вилученню...

7. Жодне судно, що йде з Англії чи з її колоній або заходило туди з часу оголошення даного декрету, не буде прийняте в жоден порт.

8. Будь-яке судно, яке порушило попереднє правило шляхом неправдивої заяви, буде захоплене, і як судно, так і весь його вантаж будуть конфісковані нарівні з англійськими.

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С.21; Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S.34–35.

Документ № 14.

НАКАЗ ПРО СПАЛЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ТОВАРІВ

Фонтенбло, 19 жовтня 1810 р.

(Витяг)

...1. Усі товари, що вироблені на англійських фабриках і заборонені, які на даний момент знаходяться у Франції на складах або в наших магазинах, будуть спалені публічно.

2. У майбутньому всі заборонені товари, чи митні, чи з проведених конфіскацій, будуть спалені.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S. 35.

Документ № 15.

**ТІЛЬЗИТСЬКИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР
МІЖ ФРАНЦІЄЮ ТА РОСІЄЮ
(таємна частина)**

7 липня 1807 р.

(Витяг)

Його величність імператор всеросійський та його величність імператор французів і король Італії, протектор Рейнського союзу у щиро-сердному бажанні відновити на твердих і по можливості непорушних основах загальний мир в Європі вирішили з цією метою укласти наступальний та оборонний союз...

1. Його величність імператор всеросійський та Його величність імператор французів і король Італії зобов'язуються виступати спільно у будь-якій війні, яку Росії чи Франції довелося б розпочати або вести проти будь-якої європейської держави, незалежно від того, буде війна на суші чи на морі, або ж і на суші, і на морі.

3. Всі загальні військові операції будуть проводитися за спільної згоди, і ні одна, ні друга з договірних сторін у жодному випадку не можуть вступати в мирні переговори без участі чи згоди іншої сторони.

4. У випадку, якщо Англія не прийме посередництва Росії, або якщо, прийнявши його, не заявить до наступного першого листопада про свою згоду укласти мир, не визнає право прапорів всіх держав на рівну і повну незалежність на всіх морях та не поверне всі завоювання, зроблені нею за рахунок Франції та її союзників з 1805 р., коли Росія діяла в союзі з нею, протягом того ж листопада буде вручена нота Сен-Джемському кабінету [англійському уряду] послом його величності імператора всеросійського. У цій ноті... у випадку відмови Англії від укладення миру на зазначених умовах й. в. імператор всеросійський буде діяти погоджено з Францією, і якщо Сен-Джемський кабінет не дасть до 1 грудня, категоричної та позитивної відповіді, російський посол отримує наказ у той же день вимагати свій паспорт і негайно покинути Англію.

5. За обставин, передбачених попереднім пунктом, високі договірні сторони пред'являть спільно, в один і той же час вимоги трьом дворам – Копенгагенському, Стокгольмському і Ліссабонському – про закриття їхніх портів англійцям, про відкликання їхніх послів з Лондона та про оголошення Англії війни.

6. Високі договірні сторони, діючи так само спільно, будуть енергійно вимагати у Віденського двору прийняти принципи, викладені в пункті 4: закрити свої порти англійцям, відкликати з Лондона свого посла та оголосити Англії війну.

7. Якщо, навпаки, Англія протягом вказаного терміну укладе мир на зазначених умовах та й. в. імператор всеросійський застосує весь свій вплив, щоб її до цього змусити, – Ганновер буде повернутий англійському королю, в обмін на французькі, іспанські та голландські колонії.

8. Точно так само, якби з огляду на ряд змін у Константинополі Порти не прийняла б посередництва Франції або якщо б прийняла його, але переговори не привели б до позитивного рішення протягом трьох місяців від їх початку – Франція буде діяти спільно з Росією проти Оттоманської Порти, і високі договірні сторони прийдуть до згоди з метою звільнити всі європейські володіння Оттоманської імперії, крім Константинополя та Румелійської провінції, від турецького гніту та від турецьких утисків.

9. Нинішній договір має таємний характер і не може бути публічно оголошений чи повідомлений жодному з урядів однією з сторін, що домовляються, без згоди іншої. Він буде ратифікований, а обмін ратифікаційними документами відбудеться у Тильзі в 4-денний термін.

Князь Олександр Куракін
Князь Димітрій Лобанов Ростовський
Шарль Моріс Талейран, князь Беневенту

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел: Серия 1. 1801–1815. Т. 3. Москва, 1970. С.644–646; Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S. 39.

Документ № 16.

**ТІЛЬЗИТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР
МІЖ ФРАНЦІЄЮ ТА ПРУССІЄЮ**

9 липня 1807 р.

(Витяг)

Стаття 4. Його величність король прусський визнає... Рейнський союз, а також володіння кожного з володарів, що входять до нього...

Стаття. ...Король прусський визнає його імператорську високість князя Жерома Наполеона королем Вестфалії.

Стаття 7. Король прусський уступає повністю королям, великим герцогам або князям, які будуть вказані імператором французів та королем Італії, всі... території або частини територій... які належали... прусському королю... між Рейном та Ельбою до моменту початку справжньої війни...

Стаття 13. ...Король прусський відмовляється на вічні часи від усіх тих провінцій, які, будучи частиною польського королівства, після 1 січня 1772 р. у різний час перейшли у володіння Пруссії.

Стаття 14. ...Король прусський відмовляється також на вічні часи від володіння містом Данцігом (Гданськом. – Уклад.).

Стаття 15. Провінції, від яких... король прусський відмовляється відповідно до статті 13-ї, будуть... іменуватися князівством Варшавським та будуть управлятися згідно з конституціями, які, забезпечуючи свободу та привілеї народів цього князівства, сприятимуть встановленню спокою серед сусідніх народів...

*Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963.
С.216.*

Документ № 17.

КАРНИЙ КОДЕКС

1810 р.

(Витяг)

*§ 5. Порушення постанов, що стосуються мануфактур,
торгівлі та мистецтв*

Стаття 413. Будь-яке порушення регламентів, виданих у порядку державного управління стосовно експортованих виробів французьких мануфактур, і спрямованих на забезпечення доброякісності, розмірів

та властивостей виробів, карається штрафом від 200 до 3000 франків та конфіскацією товарів...

Стаття 415. Будь-який страйк робітників з метою одночасного припинення або недопущення роботи в будь-якій майстерні, заборона з'являтися на робочому місці до чи після певної години і взагалі з метою призупинення виробництва товарів, недопущення чи збільшення їх вартості... карається тюремним ув'язненням на термін не менше одного і не більше трьох місяців. Керівники та підбурювачі караються тюремним ув'язненням на термін від двох до п'яти років.

Стаття 417. Той, хто з метою завдання шкоди французькій промисловості переманить за кордон директорів, службовців чи робітників будь-якого підприємства, карається тюремним ув'язненням на термін від шести місяців до двох років і штрафом від 50 до 300 франків.

Хрестоматія по новій історії. Т. 1. 1640–1815. Москва, 1963. С. 213.

Документ № 18.

Манфред А.З. НАПОЛЕОН БОНАПАРТ Перша реставрація Бурбонів

Квітень 1814 р.

(Витяг)

4 квітня у Фонтблo в палати імператора з'явилися прославлені маршали Ней, Удіно, Лефевр, Макдональд, Монсей... Наполеон виклав їм план походу на Париж і закликав їх до рішучих дій. Маршали мовчали. "Я використаю армію!" – крикнув Наполеон, починаючи здогадуватись про наміри своїх соратників. "Володарю, армія не зрушиться з місця", – відповів Ней. "Вона підкоряється мені". – "Володарю, вона підкоряється своїм генералам".

Все ставало ясним. Бенвіль слушно зауважив, що 4 квітня 1814 року – це 18 брюмера у перевернутому вигляді. "Чого ж ви хочете, панове?" – сухо запитав Наполеон. "Зречення", – в один голос відповіли Ней та Удіно. Наполеон не сперечався; він підійшов до столу і швидко написав умовний акт зречення на користь свого сина при регентстві імператриці.

...Союзники відмовились визнавати права династії Бонапартів на престол, вони вимагали повного зречення.

6 квітня, в середу, о другій годині ночі посланці повернулись у Фонтенбло і були відразу прийняті Наполеоном. За виразом їхніх лиць він зрозумів, що трапилось, але вимагав повного звіту. Згодом, вранці, він знову запросив маршалів. "Почнемо все з початку. Хто піде зі мною в Альпи?" – запитав він. Усі мовчали. Настала довга пауза. Зрештою, він і сам розумів, що ні життя, ні навіть італійський похід не повторюються.

Він підійшов до столу і квапливим, нерозбірливим почерком написав акт зречення.

Ось що Наполеон... прочитав їм: "Оскільки союзні держави проголосили, що імператор Наполеон – єдина перешкода для відновлення миру в Європі, імператор Наполеон, вірний своїй присязі, заявляє, що зрікається за себе й за своїх спадкоємців тронів Франції та Італії, тому що немає такої жертви, на яку б він не пішов задля Франції, а при потребі не пожалів би й власного життя".

Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Москва, 1986. С.654–656;

Тарле Е.В. Наполеон. Исторический портрет. Киев, 1992. С. 349.

Документ № 19.

Ш.М. Талейран. МЕМУАРИ Падіння імперії. Реставрація

(Витяг)

Серед жахів вторгнення Франція хотіла бути вільною та шанованою, а це означало бажати повернення Бурбонів зі збереженням порядку, який передбачався початками легітимізму. Європа, ще неспокоїна стосовно Франції, хотіла, щоб вона роззброїлась, повернулась у свої старі кордони і не потребувала постійного нагляду за дотриманням нею миру; це вимагало гарантій, а також змушувало бажати повернення Бурбонів.

Таким чином, з'ясування потреб Франції та Європи повинно було сприяти відновленню Бурбонів, оскільки примирення з ними могло бути щирим.

Тільки Бурбони могли приховати від поглядів французького народу, надто ревнивого до своєї військової слави, невдачі, які відзначили його знамена. Тільки Бурбони могли швидко та безпечно для Європи звільнити французьку землю від іноземних армій.

Тільки Бурбони могли гідно повернути Франції вигідні для неї кордони, зумовлені політикою та природою. З Бурбонами Франція переставала бути велетенською, але залишалась великою. Після її звільнення від тягара перемог тільки Бурбони могли повернути їй те високе становище, яке їй призначено займати в соціальній системі; вони одні могли відвернути від неї помсту, жага якої накопичилась за двадцять років насильств.

Бурбонам відкривались усі шляхи до трону, який базувався на вільній конституції. Випробувавши всі види політичної організації та відчувши деспотичні з них, Франція могла знайти спокій лише в конституційній монархії. Монархія з Бурбонами на чолі означала би навіть для умов, найбільш сприятливих до нововведень, повну реалізацію принципу легітимності, оскільки вона поєднувала б легітимність, що забезпечувалась династією, з легітимністю, що створювалась би інституціями, а Франція повинна була прагнути саме до цього....

2 квітня... сенат оголосив про скинення Наполеона та про відновлення Бурбонів з конституційними гарантіями.

Я [Талейран] повинен сказати, що імператор Олександр був вражений, коли серед сенаторів, які вимагали відновлення Бурбонів, побачив імена кількох осіб, які голосували за страту Людовіка XVI.

Після того, як була прийнята ця постанова сенату, Бурбони могли вважати, що вони відновлені майже мирним шляхом, правда, не на престолі Людовіка XVI, але на троні, міцно встановленому на справді монархічних і конституційних основах, які повинні були зробити його не тільки непорушним, а й неприступним.

Талейран Ш.-М. Мемуари. Старий режим. Велика революція. Імперія. Реставрація Москва, 1959. С. 293, 297.

Документ № 20.

ДОГОВІР МІЖ РОСІЄЮ, АВСТРІЄЮ, ПРУССІЄЮ ТА НАПОЛЕОНОМ

Париж, 11 квітня 1814 р.

(Витяг)

Ст. 1. Імператор Наполеон зрікається від свого імені, своїх спадкоємців та нащадків... всіх верховних прав і владних повноважень як у французькій імперії та італійському королівстві, так і в кожному іншому краї.

Ст. 3. Острів Ельба, який Його Величність імператор Наполеон обрав місцем свого перебування, буде становити за його життя окреме князівство, в якому він володітиме всією повнотою влади та власності. Окрім цього, Наполеону буде визначений... річний дохід в обсязі двох мільйонів франків ренти..., з чого мільйон – імператриці.

Ст. 4. Його Величність імператор Наполеон зможе... мати для своєї охорони 400 звільнених військових, як офіцерів, ... так і солдат.

Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S. 60-61.

Документ № 21.

ДЕЙВІС Н. "РЕВОЛЮЦІЙНА ВІЙНА, 1792-1815 РР."

(Витяг)

За двадцять років, з 1792 по 1812 р., карта Європи і система європейських держав зазнали значних змін. Французькі революційні армії запровадили територіальні та політичні зміни трьох різновидів.

По-перше, і то в різний час, вони значно збільшили територію самої Франції, анексувавши великі частини Нідерландів, Німеччини, Швейцарії та Італії. До 1810 р. 83 департаменти республіки розрослися до 130 департаментів імперії з населенням 44 мільйони чоловік....

По-друге, виник ряд нових держав, кожна з яких мала тісний зв'язок із Францією, свою формальну конституцію та врядування на французький кшталт. До цих держав належали: Батавська республіка (1795-1804), перетворена на королівство Голандія (1804-1810), королівство Етрурія (1801-1805), Рейнська конфедерація (1806-1813), Велике князівство Берг (1806-1813), королівство Вестфалія (1807-1813), Велике князівство Варшавське (1807-1813), п'ять італійських республік і так зване королівство (Північна) Італія (1804-1815).

По-третє, після останніх Наполеонових завоювань деякі давні держави були збережені, проте з дуже зміненими кордонами і з суворим контрольованим внутрішньодержавним життям. До таких держав належали Австрія, Пруссія, Іспанія, Неаполь та Португалія.

Єдиними регіонами Європи, що уникли революційної перебудови під тиском Наполеонового освіченого деспотизму, були Британські острови, Скандинавія, Росія та османські володіння. Крім цих винятків,

уся Європа зазнала радикальних змін, що змели традиційний устрій, давши народам змогу бодай на коротку мить відчутти смак чогось зовсім іншого.

Дейвіс Н. Європа. Історія. Київ, 2000. С. 753–754.

Додаток № 1

Антифранцузькі коаліції періоду революційних та наполеонівських війн (1792–1815)

№	Роки	Учасники	Головні битви	Договори
I	1792–1797	Австрія, Пруссія, Англія, Нідерланди, Іспанія, Португалія, Неаполь, Сардинія, Папська держава	Вальмі (вересень 1792) Нервінден (березень 1793) Лоді (травень 1796)	Базель (березень 1795) Кампо-Форміо (жовтень 1797)
II	1799–1802	Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполь, Португалія	Маренго (червень 1800)	Люневіль (лютий 1801) Ам'єн (березень 1802)
III	1805	Англія, Австрія, Росія, Пруссія, Неаполь, Швеція	Трафальгар (жовтень 1805) Аустерліц (грудень 1805)	Шенбрун (грудень 1805) Пресбург (грудень 1805)
IV	1806–1807	Англія, Пруссія, Росія, Саксонія	Єна і Ауерштедт (жовтень 1806) Ейлау (лютий 1807) Фрідланд (червень 1807)	Позен (грудень 1806) Тільзит (липень 1807)
V	1809	Англія, Австрія	Ашперн (травень 1809) Ваграм (липень 1809)	Шенбрун (жовтень 1809)
VI	1813–1815	Росія, Пруссія, Англія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія	Лейпциг (жовтень 1813) Ватерлоо (червень 1815)	Париж (травень 1814) Відень (червень 1815)

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814–1815 рр.

План

1. Скликання Віденського конгресу.
2. Територіальні претензії держав-учасниць європейського форуму.
3. Заключний генеральний акт Віденського конгресу від 9 червня 1815 р.

Реферати: “Сто днів Наполеона”. Друга реставрація Бурбонів.
Шарль Моріс Талейран: політик та дипломат.

Джерела

- Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел: Серия 1. 1801–1815. Т.7–8. Москва, 1970.
- *Наполеон I*. Избранные произведения. Москва, 1956.
- *Талейран Ш.-М.* Мемуары. Старый режим. Великая революция. Империя. Реставрация Москва, 1959.
- Хрестоматия по новой истории / Ред. А.Губер, А.Ефимов. Т.1. (1640–1815). Москва, 1963.
- Хрестоматия по новой истории 1640–1870 / Ред. В.Сироткин. Москва, 1990.
- Хрестоматия по истории международных отношений. / Сост. Л.Кертман и др. Москва, 1963.
- *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów.* Warszawa, 2001.

Дослідження

- *Борисов Ю.В.* Шарль Морис Талейран. Москва, 1989.
- *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878). Т.1. Москва, 1947.
- *История XIX века Т. 3.* / Под ред. Лависса и Рамбо. Пер. с франц. Москва, 1938.
- *История дипломатии. Т. 1.* / Под ред. В.А.Зорина. Москва, 1959.
- *Зак Л.А.* Монархи против народов. Москва, 1966.

- *Молок А.И.* Венский конгресс и Священный союз. Франция в период реставрации Бурбонов (1815–1830 гг.). Москва, 1949.
- *Манфред А.З.* Наполеон Бонапарт. Москва, 1986.
- *Тарле Е.В.* Наполеон. Москва, 1961.
- *Тарле Е.В.* Талейран. Москва, 1948.
- *Шедивы Я.* Меттерних против Наполеона. Москва, 1991.

Методичні рекомендації

Метою теми є аналіз позицій держав-учасниць Віденського конгресу та його заключного документа, який сформував європейську дипломатичну систему, що проіснувала протягом першої половини ХІХ ст.

Віденський конгрес завершив період наполеонівських війн. При розгляді *першого питання* зверніть увагу на передумови скликання форуму. Прокоментуйте інструкцію уповноваженим на конгрес у Шатійон (док. № 1). Розгляньте суть Шомонського союзного договору Англії, Росії, Австрії та Пруссії (док. № 2) та проаналізуйте прагнення кожного з його учасників.

Зречення Наполеона, укладення перемир'я та реставрація Бурбонів підготували умови для підписання Францією мирного договору з Росією, Австрією, Великобританією, Пруссією, Іспанією, Португалією та Швецією. Зауважте, що в основному союзники мали однакові наміри: повернути Францію в кордони 1792 р., створити з її північно-східної та східної сторони пояс держав-бар'єрів. Однак при обговоренні питань про мир з Францією між союзниками виявились суперечності. З'ясуйте умови першого Паризького договору від 30 травня 1814 р., який Франція підписала з кожною державою союзників окремо. Поясніть мотиви неодноразового відтермінування відкриття конгресу, який розпочав роботу у вересні 1814 р.

Друге питання заняття присвячене з'ясуванню основних завдань, які ставили перед собою головні учасники Віденського конгресу: міністр закордонних справ лорд Каслрі (Англія), канцлер Меттерних (Австрія), міністр-президент Гарденберг (Пруссія), імператор Олександр І (Росія), міністр закордонних справ Талейран (Франція).

Англія прагнула закріпити захоплені нею під час наполеонівських війн Франції іспанські та голландські колонії, а також посилити Австрію й Пруссію на противагу Франції та Росії з метою отримання ролі арбітра в європейських справах.

Австрійський двір прагнув послабити Росію та Пруссію, тому висловлювався проти територіальних претензій Олександра I на польські землі та за збереження роздробленості Німеччини.

Прусська політика на конгресі визначалась прагненням захопити Саксонію та стратегічно важливі володіння на Рейні.

Плани Росії з головних питань конгресу суперечили намірам Англії та Австрії. Розбіжності проявилися насамперед у польському та саксонському питаннях. Росія претендувала на всю територію князівства Варшавського. Проаналізуйте, які саме заходи реалізував згодом Олександр I з метою привернення на свій бік польських маєтних верств. Як компенсацію за території, що в результаті поділів Речі Посполитої відходили до Пруссії, а згодом були приєднані до Варшавського князівства, Росія обіцяла підтримати претензії Пруссії на Саксонію.

Суперечності в таборі переможців мала намір використати Франція, що прагнула вийти з зовнішньополітичної ізоляції. Талейран виявився найбільшим прихильником принципу легітимізму¹ з метою збереження сильної Франції (всі територіальні надбання з часів революції визнавалися недійсними, а політична система європейських держав мала залишатися на межі 1792 р.; таким чином Франція зберігала свої "природні кордони"). Прокоментуйте док. № 4.

Зрештою, суперечності між союзниками привели до укладення 3 січня 1815 р. Таємного оборонного військового союзу проти Росії та Пруссії. Проаналізуйте головні положення договору. Чи мала шанс на успіх дана угода, які об'єктивні фактори стали на перешкоді виникненню нової війни?

Окрім територіальних проблем учасники форуму обговорювали питання торгівлі рабами (прокоментуйте док. № 3) та вироблення дипломатичних норм. Прокоментуйте рішення конгресу з цього приводу.

9 червня 1815 р. був підписаний заключний генеральний акт конгресу. Його рішенням присвячене *третє питання* заняття. Проаналізуйте політичні зміни в Європі, використовуючи положення док. № 5. Чи був послідовно втілений у життя принцип легітимізму, задекларований учасниками конгресу (зокрема стосовно німецьких князівств)? Чи бралися до уваги національні прагнення та етнографічні кордони окремих народів (зокрема, становище Бельгії, Норвегії та Фінляндії)?

Отже, Віденським конгресом закінчився 15-річний період майже неперервних кровопролитних війн, нав'язаних Європі воєнним деспотиз-

¹ Легітимізм (від франц. *legitime* – законний) – прагнення учасників Віденського конгресу відновити права колишніх монархів.

мом Наполеона Бонапарта. Віденський конгрес затвердив новий перерозподіл політичної карти Європи. Вперше всі європейські держави (окрім Туреччини) були охоплені системою міжнародних договорів.

ДОКУМЕНТИ

Документ № 1.

ЗАГАЛЬНА ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ ПОВНОВАЖНИХ ПОСЛІВ УПОВНОВАЖЕНИХ СОЮЗНИХ ДВОРІВ НА КОНГРЕСІ В ШАТІОН-СЮР-СЕН

Не пізніше 21 січня 1814 р.

Союзні держави вступають у відкриті переговори з Францією, які повинні мати характер прелімінарних конференцій. Уповноважені особи союзників виступають "від імені Європи, яка становить єдине ціле". Їм доручається дотримуватися обіцянки, даної Англії союзниками: не допускати на конгресі обговорення питань "морського кодексу"; вимагати повернення Франції в "її старі кордони". Німеччина буде, як і раніше, союзом незалежних держав, Швейцарія – федерацією під європейським покровительством, Італія – групою незалежних держав, Іспанія – незалежною державою в колишніх кордонах під скіпетром Фердинанда VII, Голландія – незалежною державою під владою принца Оранського. Під час переговорів військові дії будуть продовжуватися, щоб впливати на їх хід.

*Внешняя политика России XIX и начала XX века . Документы
российского министерства иностранных дел. Серия 1. Т.7.
1801–1815. Москва, 1970. С.552.*

Документ № 2.

ШОМОНСЬКИЙ СОЮЗНИЙ ДОГОВІР АВСТРІЇ, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, ПРУССІЇ ТА РОСІЇ

17 лютого 1814 р.

(Витяг)

Стаття I... Високі договірні сторони урочисто зобов'язуються один одному даним трактатом і на випадок, якщо би Франція відмовилась

прийняти умови запропонованого миру, скерувати всі засоби своїх держав на мужнє продовження справжньої проти неї війни та вжити їх з дійсної згоди, аби укласти для самих себе та для Європи загальний мир, під покровом якого могли б бути встановлені та забезпечені права і свобода всіх народів.

Стаття II. Високі договірні сторони взаємно зобов'язуються не вступати з загальним ворогом в окремі переговори і не підписувати ні миру, ні перемир'я, ні конвенції іншим чином, як за спільною згодою. Окрім цього, зобов'язуються не скласти зброї раніше, ніж буде досягнута мета війни, спільно визначена та їм відома.

Стаття III. ...Його величність король великобританський зобов'язується виділяти субсидію в 5 мільйонів фунтів стерлінгів на потреби 1814 р., що розподілятиметься на рівні частини між трьома державами, і понад це його величність обіцяє до 1 січня дійти згоди з їх імператорськими й королівськими величностями щодо надання подальших допомог у кожному наступному році, якщо, бережи Боже, війна повинна буде продовжуватися весь цей час.

Стаття VII. (Угода про те, щоб у випадку невдачі дружнього втручання негайно прийти на допомогу державі, що зазнала нападу, з корпусом у 60 000 осіб від кожної держави.)

Стаття XV. (Угода сторін запросити приєднатися до трактату держави, найбільш вразливі для нападів з боку Франції.)

Стаття XVI. Оскільки даний трактат оборонного союзу має на меті збереження рівноваги в Європі, забезпечення миру та незалежності держав і попередження нападів, які протягом стількох років спустошували світ, то високі договірні сторони домовились між собою продовжити його дію на 20 років...

Окремі таємні статті

Стаття I. ...Їх імператорські та королівські величності зобов'язуються спрямувати всі зусилля на дійсне облаштування в Європі наступної системи:

Німеччина у складі князівств, об'єднаних федеративним союзом, що забезпечує та гарантує незалежність Німеччини.

Швейцарський союз в колишніх його кордонах з незалежністю, що гарантується великими європейськими державами, в тому числі Францією.

Італія, розділена на незалежні держави, що розташовані між австрійськими володіннями в Італії та Францією.

Іспанія під управлінням Фердинанда VII в своїх колишніх кордонах.

Голландія, держава вільна та незалежна, під верховною владою принца Оранського, із збільшенням території...

Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: учебное пособие: В 3-х ч. Ч.1. Москва, 2000. С.278–279; Внешняя политика России XIX и начала XX века . Документы российского министерства иностранных дел. Серия 1. Т.7. 1801–1815. Москва, 1970. С.587–595.

Документ № 3.

Доповідь К. В. Нессельроде Олександрю I

Відень, 18 грудня 1814 р.

(Витяг)

Торгівля неграми

Одним із головних питань, у вирішенні яких британським уповноваженим доручено проявляти настирливість на конгресі, є заборона торгівлі неграми. Під час війни деякі безпосередньо зацікавлені держави, передовсім Данія, Швеція і Голландія, приєдналися до вжитих Англією заходів. За Паризьким миром, цей принцип був поширений також на Францію, але вона зробила застереження, що втілення його в життя почнеться через п'ять років. Спонукаючи державу, зацікавлену у збереженні колоніальної системи, відмовитись від торгівлі, яка забезпечувала її процвітання, було, безумовно, досить важливим кроком у цьому питанні. Іспанія і Португалія донині відмовляються дати свою згоду. Англія почала переговори з цими двома державами і запропонувала їм вигоди, що показують, яку увагу вона приділяє цій справі. Але переговори поки що не дали жодних результатів. Правда, Іспанія, якій англійський уряд у Лондоні дав позику в сумі 10 млн. доларів, погодилась скасувати работоргівлю в країнах на захід від екватора, наполягаючи на її продовженні в країнах на північ від екватора; але Англія вимагала якраз протилежного, оскільки їй особливо важливо, щоб работоргівля була повністю заборонена в тих районах африканського узбережжя, де вона сама припинила її в першу чергу і де внаслідок цього негри вже досягли певного рівня цивілізації і мають спокій... В

останніх депешах, отриманих повноважними представниками Португалії, їм дозволяється погодитись на скасування работорівлі через вісім років. Прагнучи спонукати португальців скоротити цей термін, Англія подає їм надію на компенсацію за захоплені під час війни кораблі з неграми... А поки що думка англійського уряду така, що найефективніші засоби впливу на держави, які не беруть зобов'язання припинити работорівлю, мають держави, які не володіють колоніями: вони могли б заборонити в себе ввезення колоніальних товарів, які розглядались би як продукт торгівлі неграми, що суперечить усім законам єства. Таким чином, ідея лорда Каслрі полягає в тому, щоб усі континентальні держави заявили, що з такого-то часу вони більше не допустять до себе колоніальні товари, вироблені в країнах, де не скасована торгівля неграми. Саме це і пропонує нині Англія вашій імператорській величності.

*Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы
российского министерства иностранных дел. Серия 1. Т.8.
1801–1815. Москва, 1970. С.153.*

Документ № 4.

**Ш.М.Талейран.
МЕМУАРИ.
Віденський конгрес**

(Витяг)

Не зважаючи на те, що мир був підписаний, усі кабінети займали на початку переговорів якщо не абсолютно ворожу, то, принаймні, доволі двозначну позицію щодо Франції. Усі вони вважали себе більшою або меншою мірою зацікавленими в тому, щоб ще більше ослабити її. Оскільки для цього вони нічого не могли зробити, то вели переговори з метою ослаблення хоча б її впливу. У цьому питанні вони були одностайними.

Я міг лише сподіватися на те, що між державами виникнуть суперечності, коли справа дійде до розподілу величезних територій, що надійшли внаслідок війни в їх розпорядження: кожна з них бажала або отримати для себе, або дати залежним від неї державам значну частину завойованих земель. Водночас усі бажали не допустити до участі в розподілі ті держави, надмірна незалежність яких викликала тривогу. Ця боротьба не давала мені, однак, приводу вникати в справи, які

визначали долю найважливіших областей. Щоб домогтися зміни цих угод або ж змусити держави повністю від них відмовитися, залежно від того, як би це диктувалося справедливістю, необхідно було не тільки подолати упередження, не тільки відкинути домагання і заглушити честолюбство; необхідно було змусити анулювати те, що було вирішено без Франції. Справа в тому, що якщо нас і погодилися допустити до участі в заходах конгресу, то це була тільки форма, прийнята для того, щоб у нас не залишилось способу оскаржувати згодом їх законність; вказувалось, що Франція не може протестувати проти вже ухвалених рішень, які вважались здійсненим фактом.

...Найбільш важливі проблеми та питання, які мали спільне значення, були доручені комісії з представників восьми головних європейських держав, а щоб мати в цьому відношенні твердий критерій, було вирішено, що такими визнаються держави, які підписали договір 30 травня 1814 року.

...Комісія восьми держав зайнялась передовсім долею саксонського короля та його королівства, а згодом – долею Варшавського князівства. Пруссія вже давно прагнула підкорити собі Саксонське королівство. Отримавши його, вона не тільки приєднала би до своїх володінь прекрасну і багату країну, а й сильно зміцнила б свою стару територію. Під час війни, що завершилася Паризьким миром, союзники Пруссії обіцяли їй, що майбутні угоди забезпечать їй володіння Саксонією. ...Але коли в комісію восьми держав було внесено пропозицію приєднати до неї цю державу, я заявив, що не можу підписатися під нею. Я визнавав, що Пруссія, яку Наполеон позбавив величезних володінь, з яких вона не всі могла повернути назад, мала право на отримання компенсації. Але хіба це причина, щоб Пруссія, в свою чергу, грабувала саксонського короля? Хіба це не означало би замінити право, що базується на справедливості, правом сильного, жертвою якого трохи не стала Пруссія?...

Пруссія ревно та вперто захищала свої претензії на Саксонію, а Росія підтримувала їх, скільки це було в її силі, чи з огляду на відданість свого монарха пруському королю, чи тому, що як винагороду за цю поступку імператор Олександр повинен був отримати Варшавське князівство....

Співчуваючи претензіям Пруссії та Росії на Саксонію, Англія, очевидно, мала на меті зміцнення другої лінії захисту, що йде по Ельбі, лінії Одера, яка вже була в розпорядженні Пруссії та слугувала для її захисту; вона була зацікавлена в тому, щоб ця держава [Пруссія. – Уклад.] могла протистояти майбутнім намірам Росії проти Німеччини. Але навіть у стратегічному відношенні ця думка була справжньою ілюзією.

Австрія не мала інших спонукальних причин підтримувати претензії Пруссії, окрім бажання зберегти угоди, поспішно та легковажно задумані в табірній метушні. Її не стримувала тоді навіть небезпека, яка витікала для неї зі зміцнення Пруссії на схилах Богемських гір – небезпека, яку вона помітила лише тоді, коли Франція її про неї попередила.

Англія також швидко зрозуміла, що було б необережно кинути нові зерна ворожнечі та розбрату між обома державами, які захищали кордони Німеччини від Росії. Крім того, Саксонія довго була би для Пруссії володінням непокірним та німецьким, готовим скористатися будь-яким випадком, щоб... повернути свою незалежність. Таке надбання могло би швидше ослабити Пруссію, ніж зміцнити її.

Оскільки Англія та Австрія прийняли відоме рішення, Пруссії довелося поступитися; тому вона врешті погодилася на те, щоб Саксонія продовжувала існувати, та задовольнилася отриманням частини її у вигляді добровільної поступки з боку володаря цієї країни.

Із згаданих угод витікало, що Росія, яка претендувала на повне володіння Варшавським князівством, змушена була відмовитися від своїх вимог. Пруссія повернула собі значну його частину, а Австрія, що надалі володіла частиною Галичини, повернула деякі з округів, якими їй довелося поступитися в 1809 році.

Російський уповноважений намагався заперечувати мені моїми ж аргументами. Він стверджував, що якщо принцип легітимності вимагає збереження Саксонського королівства, то він вимагає також відновлення Польщі. Він додав, що імператор Олександр хотів би отримати все Варшавське князівство для перетворення його в королівство і що тому я не міг, залишаючись послідовним, заперечувати проти передачі його Росії. Я палко відповідав, ...що якби держави побажали, Франція не лише перша дала би згоду на відновлення Польщі, а гаряче наполягала би на цьому за умови, що Польща буде відновлена у своєму колишньому вигляді, такою, якою Європа хоче її бачити. Але, додав я, немає нічого спільного між принципом легітимності та більшими чи меншими розмірами держави, яку Росія хоче утворити з незначної частини Польщі; при цьому вона навіть не виявляє наміру воз'єднати з нею прекрасні провінції, приєднані до цієї величезної імперії під час останніх поділів.

Дотримання принципу легітимності в постанові, ухваленій з приводу Саксонського королівства, вирішило, по-суті, і долю Неаполітанського королівства. ...Повернення Неаполітанського королівства Фердинандові IV знову показало на серйозному прикладі значення принципу легітимності. Окрім цього, воно було вигідне Франції, оскільки завдяки йому вона отримала союзника в особі найсильнішого володаря Іта-

лії. Угоди, що стосувалися кількох інших частин Італії, мали на меті створення на цьому півострові сильної противаги впливу Австрії на випадок, якби її честолюбні плани скерувались у цей бік. Так Сардинське королівство отримало всю Генуезьку республіку. Правляча тоді в Турині гілка Савойської династії перебувала на межі згасання, і завдяки своїм династичним зв'язкам Австрія могла заявити претензії на цю багату спадщину; небезпека ця була відвернена визнанням прав Каріньянської династії, якій забезпечили успадкування вказаної корони.

Швейцарія*, що є центральною країною Європи, з якою межують три великі держави – Франція, Німеччина та Італія, була урочисто і назавжди оголошена нейтральною. Вказана постанова посилила для кожної з цих трьох країн способи оборони, послабивши їхні засоби нападу. Таке рішення особливо сприятливе для Франції, оточеної фортецями на всіх своїх решту кордонах і позбавленої їх на кордоні з Швейцарією.

Створення нового Нідерландського королівства, вирішене ще до укладення миру, було, без сумніву, ворожим для Франції заходом; воно було задумане з метою створення поблизу неї неприязної до неї держави, для якої потреба в захисті робила її природним союзником Англію та Пруссію.

Німецька конфедерація повинна була стати одним із найважливіших елементів європейської рівноваги. Не можна сказати, чи вда-

* Швейцарія – походить від назви кантону Швіц на Фірвальдштетському озері, одного з трьох кантонів, що почали утверджувати свою окрему політичну ідентичність проти Німецької імперії наприкінці XIII ст. У 1291 р. кантон Швіц, Урі та Унтервальден підписали Вічний союз самооборони, присягнувши допомагати один одному в разі зовнішнього втручання. Наприкінці XV – початку XVI ст. до союзу приєдналися нові кантони. Хоча імперія визнала існування Союзу за договором 1499 р., Швейцарія не мала формальної декларації незалежності. На середину XVII ст. в результаті тривалих війн з австрійськими Габсбургами здобула незалежність, але залишалася роз'єднаною політично та економічно. Після окупації в 1798 р. Швейцарії французькими військами Директорії конфедерація розпалася. Була проголошена Гельветична республіка (до 1803 р.). Вперше в країні була створена центральна влада та ухвалена конституція (точна копія французької конституції 1795 р.), що проголосила рівність кантонів, демократичні свободи та ін. Однак в країні тривала боротьба між прихильниками централізму та федералізму, а ззовні, підписавши військовий договір з Францією, Швейцарія виявилась втягнутою у війну з антинаполеонівською коаліцією. У 1803 р. Наполеон ухвалив нову конституцію, відновивши з деякими змінами колишній державний устрій країни.

лось конгресу закласти міцні основи цієї організації, які могли би перетворити її в опору вказаної рівноваги. Рокові події 1815 року, які змусили конгрес прискорити свої наради, послужили причиною того, що конфедерація отримала зародковий, неоформлений вигляд, що вона до цього часу не набула стійкості і що над її розвитком доведеться ще працювати.

Талейран Ш.-М. Мемуари. Старий режим. Велика революція. Імперія. Реставрація. Москва, 1959. С.305, 308, 309–316.

Документ № 5.

З АКТІВ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ

9 червня 1815 р.

(Витяг)

Держави, що підписали трактат в Парижі 30 травня 1814 р., сьогодні, згідно з п. 32 цього трактату, зібрались у Відні спільно з князями та представниками держав – своїми союзниками, щоб розвинути деякі пункти цього трактату та доповнити його новими. Ці зміни в трактаті стали необхідними в силу того стану, в якому опинилася Європа після останньої війни, а також у силу бажання спільно розглянути результати прийнятих рішень та взаємно ратифікувати їх.

Стаття 1. Князівство Варшавське приєднується до Російської імперії за винятком тих губерній та повітів, відносно яких нижче вміщені особливі вказівки. Це безповоротне приєднання здійснюється шляхом особливої конституції, що передає князівство на вічні часи у владу його величності імператора всієї Росії, його спадкоємців та наступників. Його імператорська величність залишає за собою право на свій розгляд визначати внутрішні кордони князівства, яке користується особливим управлінням... Він набуде разом з іншими своїми титулами титул польського короля...

Поляки, піддані держав Росії, Австрії і Пруссії, отримають представництво та національні інституції, створені згідно з пануючою політичною моделлю, які кожен з урядів, до яких вони належать, визнають слухними та можливими для створення.

Стаття II. Частина князівства Варшавського, якою його величність король прусський та його наступники володіють з повними суверенними правами, має титул Великого князівства Познанського...

[Статті IV, V, VII. Визначення кордонів Вільного Міста Кракова та кордонів між Австрією та Росією.]

Стаття VI. Місто Краків з околицею буде оголошене на всі часи містом вільним, незалежним і нейтральним під опікою Росії, Австрії та Пруссії.

[Статті IX, X. Підтвердження нейтральності Кракова; розпорядження, що стосуються конституції Вільного Міста Кракова.]...

Стаття LIII. Існуючі князівства та вільні німецькі міста охоплюють в цій угоді Найсв. імператора австрійського, королів Пруссії, Данії, Нідерландів, зокрема: імператора австрійського та прусського короля на всіх територіях, які колись належали Німецькій імперії; короля данського для князівства Гольштайн*, короля Нідерландів для князівства Люксембурзького; укладають між собою урочисту конфедерацію, яка матиме назву Німецького Союзу.

Стаття LIV. Метою цього Союзу є утримання зовнішньої і внутрішньої безпеки Німеччини, незалежності та недоторканності сконфедерованих держав.

Стаття LXV. Давні провінції Об'єднаних Нідерландів і колишні бельгійські провінції, одні та інші в кордонах, визначених наступною статтею, спільно з названими в цій же статті землями та краями, утворять під владою ясновельможного князя орансько-насауського, дійсного князя Об'єднаних Провінцій, Королівство Нідерланди.

Стаття XCIII. Його величність імператор всієї Росії віддає його величності імператору та королю Австрії повіти, відділені від Східної Галичини згідно з Віденським трактатом 1809 р. ... Кордони їх будуть відновлені такими, якими вони були до видання згаданого вище трактату.

Новая история в документах и материалах. Вып. 2. Москва, 1934. С.6-7; Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. Warszawa, 2001. S.73-75.

* Гольштайн – князівство Священної Римської імперії. Данія правила ним з 1400 р. Головне місто Кіль.

Для нотаток

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Зоя Баран
ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
НОВОГО ЧАСУ
Частина перша

Практикум для студентів
історичного факультету

Комп'ютерний набір
Зої БАРАН

Комп'ютерна верстка і макетування
Марії ПИРСЬКО

Підписано до друку 2006. Формат 70x100¹/₁₆
Папір офсет. Обл.-вид. арк. 7.0. Гарн. Book Antiqua.
Тираж 300 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету
у видавничому центрі
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000, Львів, вул. П.Дорошенка, 41.